

Geliş Tarihi | Received: 24.03.2022

Kabul Tarihi | Accepted: 16.04.2022

Yayın Tarihi | Published: 30.04.2022

İntihal | Plagiarism: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.
| This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

PADİŞAHIN DENETLENMESİNDE ŞEYHÜLİSLAMIN ROLÜ

THE OVERSEEING ROLE OF SHAYKH AL-ISLAM ON THE PADISHAH

Emre Berber*

Abdullah Vefa Karataş*

ÖZ

Bu çalışmada Osmanlı Devleti'nde yer alan şeyhülislamlık müessesesinin iktidarın sınırlandırılması konusunda nasıl bir rol oynadığı tartışılmaktadır. Çalışmada, konuya ilişkin yazılmış monografik eserlerin yanı sıra Türk hukuk tarihinin kaynaklarından olan kanunname, sicil kaydı ve fetvalardan faydalanılmıştır. Bu konudaki ön savımız, ayrıcalıklı bir sınıf olan ilmiyyenin başı kabul edilen şeyhülislamın, teorik açıdan iktidarın sınırlandırılması bağlamında oldukça önemli bir fonksiyonunun bulunduğu yönünde olmuştur. Şeyhülislam, Osmanlı devlet teşkilatı içerisinde İslam dini ve İslam hukukunu yorumlama konusundaki nihai başvuru mercileridir. Bu otoritelerini fetvalar yoluyla kullanmaktadırlar. Şeyhülislamlar fetva vermek yoluyla bir şeyi hukuka aykırı ya da hukuka uygun ilan edebilmektedir. Padişahların da İslam hukukuna bağlı kabul edildiği dikkate alındığında şeyhülislamların bu otoritesinin teorik açıdan padişahın denetlenmesinin zeminini teşkil ettiği açıktır. Dolayısıyla Osmanlı Devleti'nde şeyhülislamlık kurumunun var olmasıyla beraber devrin koşullarının ilerisinde kabul edilebilecek biçimde iktidarın hukuk tarafından sınırlandırılmasının en azından teorik çerçevede benimsendiği ve hatta bu sınırlandırmanın belirli ölçüde kurumsallaştığı söylenebilir. Öyle ki güçlü şeyhülislamlar zaman zaman padişahların fikir ve eylemlerinin aksine fetva verebilmişlerdir. Fakat şeyhülislamların bu görevlerinin gereklerini, uygulamada tam anlamıyla yerine getirdiğini söylemek pek mümkün değildir. Bu durumun sebebi olarak şeyhülislamlık müessesesinin devlet teşkilatı içerisindeki yapılandırılma biçimi gösterilebilir. Bu kapsamda şeyhülislamların padişah tarafından kolay ve serbest bir şekilde, bazen bir gerekçe gösterilmeden, tayin ve azledilmeleri, bu kurumun uygulamada padişahın denetlenmesinde yeterli ölçüde rol oynayamamasına neden olmuştur.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı hukuku, şeyhülislam, padişah, iktidarın sınırlandırılması.

* Araştırma Görevlisi, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Felsefesi ve Sosyolojisi Ana Bilim Dalı.

0000-0001-8631-2088 eberber@ybu.edu.tr

* Araştırma Görevlisi, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Tarihi Ana Bilim Dalı.

0000-0001-5026-6286 akaratas@ybu.edu.tr

Bu eser Creative Commons Alıntı-GayriTicari-Türetilemez 4.0 Uluslararası Lisansı ile lisanslanmıştır.

This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial-NoDerivatives 4.0 International License.

ABSTRACT

In this study, it is discussed how the post of Shaykh al-Islam in the Ottoman State played the role in limiting the power. In the study, besides the monographic works written on the subject, kanunnames and fatwa books, which are from the sources of Turkish legal history, were used. Our hypothesis on this issue is that the Shaykh al-Islam, who is considered the head of *Ilmiyye*, which is a privileged class, had a very important theoretical function in terms of limiting the power. Shaykh al-Islams are the ultimate authorities for interpreting the religion of Islam and Islamic law within the Ottoman state organization. They use this authority through fatwas. Shaykh al-Islams can declare something illegal or legal by issuing a fatwa. Given that the Padishahs were also considered to be bound by Islamic law, it is clear that this authority of the Shaykh al-Islams constituted the theoretical basis for the overseeing of the Padishah. Therefore, it can be said that, through the existence of the institution of sheikh al-Islam in the Ottoman Empire, limitation of power by law was theoretically adopted and even this limitation was institutionalized to a certain extent which can be considered ahead of other states in that era. In this respect, it is important that powerful sheikh al-Islams were able to give fatwas from time to time contrary to the ideas and actions of the padishahs. However, we can't say that sheikh al-Islam was fully fulfilled the requirements of these overseeing duties in practice. The reason for this incapacity can be shown as the positioning of the institution of shaykh al-Islam within the state organization. In this context, the easily and disdainfully assignment and dismissal of Sheikh El-Islam by the Padishah -and sometimes without any justification-; caused this post's disability to play -in practice- an effective role in the overseeing the Padishah.

Keywords: Ottoman law, shaykh al-islam, padishah, limitation of power.

GİRİŞ

Osmanlı Devleti'nin uzun ve zorlu tarihsel yolculuğu boyunca devlet teşkilatında pek çok idari ve siyasi kurum hayat bulmuştur. Kuşkusuz bu kurumlardan en dikkat çekicilerinden biri dini ve hukuku temsilen fetvalar vermekle mükellef olduğu düşünülen şeyhülislamıdır. Şeyhülislam, Osmanlı devlet teşkilatının yöneticiler sınıfında yer alan ilmiyyenin başı kabul edilmektedir. Askeriler de denilen yönetici sınıfında, ilmiyye mensupları haricindeki kimselerin can ve mal güvenliğinin olmadığı kabul edilmiştir. Bu bağlamda Şeyhülislam ayrıcalıklı bir sınıf olan ilmiyyenin başı olmakla birlikte neredeyse hiçbir icrai yetkiye sahip değildir ve aslında temsili bir güç kullanmaktadır. Fakat aynı kurum, paradoksal bir biçimde, Osmanlı idari ve siyasi hayatının şekillenmesinde yer yer diğer sınıf mensubu bürokratları aşan önemli bir rol oynamıştır.

Kuşkusuz bu durumun sebebi şeyhülislamın bütün devleti bağladığı varsayılan bir din ve hukuk olarak İslam'ı temsil etmesidir. Şeyhülislamlar diğer sınıflara mensup bürokratların aksine zorlu bir tahsil merdivenini tırmanan ve ilmi yeterliliklerini ispat eden kişiler arasından tayin edilmektedir. Aslında şeyhülislamın en büyük sermayesi de sahip olduğu bu İslami bilgi birikimidir. Bu bilgi birikimi sayesinde şeyhülislamlar hem padişahın bizzat kendisi dâhil diğer idarecilerin eylemlerini hem de toplumsal hayattaki geri kalan tüm eylemleri İslami çerçevede değerlendirerek tasdik veya reddetme yetkisini haiz kabul edilmektedir.

Şeyhülislamlar bu yetkilerini verdikleri fetvalar vasıtasıyla kullanmaktadır. Bu fetvalar fiilen kritik kararların alınmasının vazgeçilmez bir şartı olarak şekillenmiştir. Fiili durumda, yeni bir kanunnamenin tanziminden bizzat padişahın hal'ine kadar tüm kamusal hayatı etkileyecek büyük olaylar şeyhülislam tarafından İslam ve hukuka uygun olduğu tasdik edilmeden icra edilememektedir. Bu konum şeyhülislamlık kurumunun padişahlar üzerinde bir çeşit denetim mekanizması olarak şekillenmesinin de altyapısını oluşturmaktadır.

Tarihin başından bu yana çok çeşitli kültürler içerisinde iktidarın sınırları ve iktidarı bu sınırlar içinde tutmanın yöntemlerini geliştirmek üzerine entelektüel çaba sarf edilmiş ve çeşitli kurumlar inşa edilmiştir. Bugün neredeyse dünyanın tamamına hâkim olan modern devlet sistemi de iktidarın sınırlandırılması anlayışı üzerine bina edilmiştir. Anayasalar, serbest seçimler, hukuk devleti, federalizm, insan hakları ve hatta demokrasi kavramının bizzat kendisi son kertede sınırlı bir iktidar inşa etmek ya da mevcut iktidarı sınırlandırmak için üretilmiş siyasi ve hukuki unsurlardır. Modern Batı medeniyeti çerçevesinde bu sorun bu gibi kurum ve kabuller yordamıyla çözümlenmeye çalışılmaktadır.

Osmanlı Devleti tecrübesi bakımından, tarihsel olarak çok erken bir dönemde, şeyhülislamlık makamı belirli ölçüde bu işlevi yerine getirmeye aday bir kurum olarak görünüm kazanmaktadır. Şeyhülislamlar padişahı da bağladığı kabul edilen İslam dini ve bu din çerçevesinde şekillenmiş olan ilahi kaynaklı hukukun içeriğini yorumlamak konusunda en yüksek yetkiye sahip kamu görevlileridir. Netice itibarıyla padişahın meşruiyetinin kaynağı da icra ettiği eylemlerin, yaptığı düzenlemelerin ve aldığı kararların İslam hukukuna uygun olmasında yatmaktadır. İşte şeyhülislam buna ilişkin değerlendirmeyi yapan en üst ve resmi makam olarak padişahı en azından teorik olarak denetleyip sınırlandırabilir.

Bu faaliyeti yürütürken ilahi kaynaklı olduğu kabul edilen İslam hukukunu kullanması şeyhülislamı bir nevi Batı'da doğal hukuk çerçevesinde ifade edilen ideal hukukun temsilcisi konumuna yükseltmektedir. İslam hukukunun gayet somut pek çok düzenlemeye sahip olması bu hukukun iktidar sahiplerini sınırlandırmak konusunda akıllarda kuşku bırakmayacak açıklıkta kullanılabilmesi olanağını ortaya çıkarmaktadır. Bu bağlamda, şeyhülislam bir nevi geleneksel dönemin insan haklarını kullanarak padişahın eylemlerini değerlendirme göreviyle muvazzaftır¹.

Bu çalışma çerçevesinde, Osmanlı Devleti'nde yer alan şeyhülislamlık makamının iktidarın sınırlandırılması konusunda ne gibi bir rol oynadığı araştırılmaktadır. Bu soruya cevap verebilmek için başka bazı sorulara cevap bulmak gerekmektedir. Bu bağlamda şeyhülislamın hukuki statüsünün, yetki ve görevlerinin ne olduğu, şeyhülislama iktidarı sınırlandırma yetkisi veren kanuni düzenlemelerin mevcut olup olmadığı ve ona bu amaç için ne tür araçlar verildiği, şeyhülislamın bu işlevinin pratiğe ne derecede yansıdığı sorularının araştırılması icap etmektedir.

Çalışmada, her ne kadar bazı istisnai örnekler de paylaşılsa da şeyhülislamlık kurumunun gelişim gösterdiği 15. yüzyıldan yenileşme hareketlerinin başladığı 18. yüzyıla kadar olan tarihsel sürece odaklanılmıştır. Çalışma kapsamının bu şekilde belirlenmesinde Osmanlı Devleti'nin henüz Batı etkisiyle karşılaşmadan oluşturduğu devlet teşkilatının incelenmesi amacı rol oynamıştır. Batı etkisiyle beraber gelişen süreçte devlet teşkilatı önemli ölçüde değişim göstermiş ve klasik dönemdeki şahsına münhasır yapısını yitirmiştir. Oysa bu çalışma kapsamında bu özgün yapının araştırma konusu yapılması amaçlanmıştır.

Konu hakkında görece geniş sayılabilecek bir literatür birikimi mevcuttur. Şeyhülislamlık kurumunu inceleyen Uzunçarşılı'nın "Osmanlı Devleti'nde İlmiye Teşkilatı"², Akgündüz'ün "XIX. Asır Başlarına Kadar Osmanlı Devleti'nde Şeyhü'l-İslâmlık"³, Düzdağ'ın "Şeyhülislam Ebussuud Efendi Fetvaları Işığında 16. Asır Türk Hayatı"⁴ gibi pek çok eser bulunmaktadır⁵. Bu çalışmanın özgünlüğü ise Osmanlı Devleti'nin klasik dönemindeki şeyhülislam

¹ İnsan hakları benzetmesi tüm çekinceler saklı tutularak bilinçli bir şekilde tercih edilmiştir. Bu hakların temelinde pozitif hukuk tarafından tanınması ya da tanınmaması geri kalan bütün hukuk sisteminin kendisine uygun olması gereken birtakım temel hakların geçerliliğinin kabulü yer almaktadır. İslam hukuku da ilahi kaynaklı olduğunun değerlendirilmesi, herhangi bir dünyevi otorite tarafından kanun olarak neşredilmesine gerek olmadan cari kabul edilmesi ve geri kalan bütün hukuki normların kendisine uygun olmasını icbar etmesi yönleriyle insan haklarına kısmen benzemektedir. Dolayısıyla bu benzetmenin temelinde iktidarın eylemlerini sınırlayan bir normatif sistemin varlığı fikri yatmaktadır. Öte yandan İslam hukuku içerik ve temel felsefesi bakımından insan haklarına ancak kısmen benzemektedir, fakat pek çok bakımdan insan haklarından ayrılmaktadır. İslam ve insan hakları ilişkisine ilişkin bahsi geçen çekinceleri kapsayan daha detaylı bir tartışma için bkz. Emre Berber, *İnsan Haklarının Yükü*, İstanbul: On İki Levha Yayınları, 2018, s. 103-126.

² İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1965.

³ Murat Akgündüz, "XIX. Asır Başlarına Kadar Osmanlı Devleti'nde Şeyhu'l-İslâmlık", Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 1999.

⁴ Mehmet Ertuğrul Düzdağ, *Şeyhülislâm Ebussuud Efendi Fetvaları Işığında 16. Asır Türk Hayatı*, İstanbul: Enderun Kitabevi, 1972.

⁵ Konuyla ilgili sayılabilecek başka bazı eserler arasında şunlar gösterilebilir: Seda Örsten, "Osmanlı Hukukunda Fetvâ", Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, 2005; Esra Yakut, *Şeyhülislamlık: Yenileşme Döneminde Devlet ve Din*, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2005.

ile padişah arasındaki denetim ilişkisini hukuki bir bakış açısıyla incelemeye odaklanmış olmasından kaynaklanmaktadır.

Böyle bir çalışma için hukuk tarihi alanın doğası gereği fetvalar, kanunnameler ve şer'iyye sicilleri gibi birincil kaynakları konuyla bağlantıları açısından hukuki bir perspektifle incelemek gerekmektedir. Öte yandan çalışmanın kalbinde yer alan iktidarın sınırlandırılmasının hukuk felsefesi paradigmasıyla ele alınması faydalı olacaktır. Bu sebeplerle disiplinler arası bir çalışma yapmanın gerekliliği ortaya çıkmıştır. Nihayet çalışma, biri hukuk tarihi diğeri hukuk felsefesi ve sosyolojisi alanında çalışan iki araştırmacı tarafından birlikte kaleme alınmıştır.

Çalışma iki bölümden oluşmaktadır. "Osmanlı Devlet Teşkilatında Şeyhülislam" başlığını taşıyan birinci bölüm, "Şeyhülisamlık Kurumunun Tarihsel Gelişimi" ve "Şeyhülislamın Tayini, Azli, Yetki ve Görevleri" başlıklı iki alt kısma ayrılmıştır. Bunlardan ilkinde şeyhülisamlık kurumunun oluşumu, gelişimi ve klasik dönemin sonunda ulaştığı nitelik kuşbakışı bir yöntemle takip edilmektedir. Bu bölümün ikinci kısmında ise şeyhülislamın tayin ve azil usulleri, yetki ve görevleriyle birlikte tartışma konusu yapılmaktadır. Bu kısımdaki tartışmalar şeyhülislamın fiili imkân ve olanaklarını gözler önüne sermesi bakımından yürütülen tartışmanın geneline önemli bir katkı sağlamaktadır.

Çalışmanın "Şeyhülislam ve Padişahın Denetlenmesi" başlıklı ikinci bölümü de yine iki kısma ayrılmaktadır. Bu kısımlardan ilki olan "Şeyhülislamın Temsil Ettiği Misyon ve Padişahı Denetlemesinin Zemini" başlıklı kısımda şeyhülislamın teorik açıdan ne gibi bir yetki ve güce dayanarak padişahı denetleyebileceği tartışılmaktadır. Bölümün "Tarihsel Süreçte Şeyhülislamın Padişahı Denetlemesi" başlıklı ikinci kısmında ise tarihte fiili durumun nasıl şekillendiği irdelenmektedir. Çalışmanın sonuç bölümünde ise yürütülen bütün tartışmanın bulguları değerlendirilerek ortaya koyulan hipotezin doğruluğu hakkında bir kanaate ulaşılmaktadır.

I. OSMANLI DEVLET TEŞKİLATINDA ŞEYHÜLİSLAM

Bu başlıkta, şeyhülisamlık müessesesinin tarihsel süreç içerisinde ortaya çıkışı, değişimi ve gelişimine değinildikten sonra şeyhülislamın yetki ve görevlerinin üzerinde durulmaktadır. Ayrıca şeyhülislamın tayininin ve görevden alınmalarının ne şekilde olduğu inceleme konusu yapılmaktadır. Böylece şeyhülisamlık kurumunun iktidar yani padişah ile bağının ve bağlantısının niteliği tahlil edilmektedir. Nihayetinde şeyhülislamın hukuki statüsünü ve yetkilerini ortaya koyarak iktidarı sınırlandırma konusundaki rolünün ne olduğunu yorumlayabileceğimiz bir zemin oluşturmaya çalışılmaktadır.

A. ŞEYHÜLİSLAMLIK KURUMUNUN TARİHSEL GELİŞİMİ

Şeyhülislam kavramı şeyh ve İslam kelimelerinden oluşan bir isim tamlamasıdır. Tamlamadaki şeyh kelimesi Arapçada yaşlı kimse, bilge ve reis anlamlarına gelmektedir⁶. Söz konusu kullanımın tarih sahnesine çıkışı Osmanlı Devleti'nde müstakil bir kurum olarak

⁶ Arap kabilelerinde kabilenin liderine şeyh denildiği de bilinmektedir. Bu kabile şeyhleri genellikle bilgelikleriyle temayüz ettiğine inanılan fedakâr önderler olarak görünüm kazanmaktadır. Emre Berber, "Kabile Sistemi Ekseninde Medine Vesikası ve Yeni İslam Toplumunun Sosyo-Siyasal Niteliği", *Türkiye Adalet Akademisi Dergisi*, 26 (2016), s. 466.

şeyhülislamlığın ihdasından çok önceye dayanmaktadır. Bu tabir 10. yüzyılın ikinci yarısında sufilerin ve âlimlerin önde gelenlerine verilen bir unvan olarak şekillenmiş görünmektedir. Kavram zaman içerisinde yaygınlıkla âlimlerin en bilgesini niteleyecek şekilde kullanılmaya başlanmıştır⁷.

Osmanlı Devleti'nin kuruluş dönemi boyunca da şeyhülislam kavramı benzeri bir bağlamda kullanılmıştır. Bu aşamada şeyhülislam tayin ve azli yapılan belirli bir idari kurumun ismi olarak değil bir tazim lafzı olarak kullanılmaktadır⁸. Şeyhülislam kavramının muayyen bir idari görev için kullanılmaya başlanması görece çok geç bir tarihte gerçekleşmiştir. Buna rağmen şeyhülislamın tam olarak hangi tarihte Osmanlı devlet teşkilatında bir konum haline geldiği konusunda ihtilaflar mevcuttur. Konu hakkında farklı görüşleri tartışan Kaydu, II. Murat'ın kendisine ihanet eden Karamanoğlu İbrahim Bey için İslam âlimlerinden fetva isterken kendi baş müftüsü Fahreddin-i Acemi'den fetva almayı ihmal etmesini gerekçe göstererek klasik dönem Osmanlı devlet teşkilatındaki şeyhülislamlık müessesesinin en erken 1444'ten sonra kurulmuş olması gerektiğini ifade eder⁹. Kaydu, fetva makamının kadılık hizmetinden ayrılarak şeyhülislamlık kurumunun II. Murat döneminde kurulduğunu ve ilk şeyhülislamın Fahreddin-i Acemi olduğunu kabul etmektedir¹⁰. Başka bazı yazarlar ise Osmanlı Devleti'nin ilk şeyhülislamı olarak yine II. Murat döneminde Bursa müftülüğü görevini yürüten Molla Fenari'yi kabul etmektedirler¹¹.

Şeyhülislamlık müessesesinin tartışmaya mahal vermeyecek açıklıkta ve belirgin şekildeki en önemli görünümünden biri Fatih'in Teşkilat Kanunnamesinde yer almaktadır. Fatih Sultan Mehmet (ö. 1481) tarafından idari teşkilatı tanzim etmek amacıyla hazırlanan Kanunname'nin birinci maddesinde veziriazamlık, hemen sonra gelen ikinci maddesinde ise şeyhülislamlık kurumu düzenlenmiştir. Şeyhülislamlık müessesesi için şu ifadeler kullanılmaktadır:

Ve Şeyhülislâm ülemanın reisidir. Ve muallim-i Sultan dahi kezâlik serdâr-ı ülemâdır. Vezîr-i a'zam anları riâyeten üstüne almak lâzım ve münâsibdir. Ammâ müftî ve hoca sâir vüzerâdan bir nice tabaka yukarıdır ve tasaddur dahi ederler¹².

Madde hükmünde şeyhülislamın, ulemanın yani ilmiye sınıfının başı olduğu açıkça düzenlenmiştir. Yine padişah hocalarının da şeyhülislamla aynı seviyede olduğu ve onların da ulemanın üstünde olduğu hüküm altına alınmıştır. Bu hüküm, şeyhülislamların da padişahlara zaman zaman hocalık ve danışmanlık yapabileceğine işaret etmektedir diyebiliriz. Veziriazamlık kurumundan hemen sonra şeyhülislamlığın düzenlenmiş olması ve maddede geçen

⁷ İslam Ansiklopedisi, Mehmet İpşirli, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2010, "Şeyhülislâm" maddesi, s. 91.

⁸ M. Salih Arı, "Osmanlılar'da Şeyhülislamlık Müessesesi", *Yüzyüzyü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1/1 (1994), s. 170-171. Arı, İslam toplumlarında şeyhülislam kavramına benzer şekilde *Umadü'l-İslam*, *Fahrü'l-İslam*, *Ruknü'l-İslam*, *Zeynu'l-İslam*, *Cemalu'l-İslam*, *Hüccetü'l-İslam*, *Burhanü'l-İslam*, *Nizamü'l-İslam* gibi kavramlarında âlimler için tazim amacıyla kullanılan sıfatlar olduğunu ifade eder. Arı, "Osmanlılar'da Şeyhülislamlık Müessesesi", s. 170. Bütün bu kavramlar muayyen bir idari konumu betimlemekte ve yalnızca bir yüceltme ifadesi olarak kullanılmaktadır.

⁹ Ekrem Kaydu, "Osmanlı Devletinde Şeyhülislamlık Müessesesinin Ortaya Çıkışı", *Atatürk Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi*, 2 (1977), s. 205.

¹⁰ Kaydu, "Osmanlı Devletinde Şeyhülislamlık Müessesesinin Ortaya Çıkışı", s. 209.

¹¹ Ekrem Buğra Ekinci, *Osmanlı Hukuku: Adalet ve Mülk*, İstanbul: Art Sanat Yayınevi, 2008, s. 259.

¹² Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*, C. 1, İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı, 2006, s. 318.

ifadelerden veziriazam makamının şeyhülislamdan daha üst bir mertebede olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca düzenlemede, şeyhülislamın vezirlerinden daha üst bir konumda olduğu açıkça ifade edilmiştir. Nitekim üçüncü maddede vezirlerden sonra sırasıyla kazasker, defterdar ve yeniçeri ağalarının geldiği belirtildiğinden şeyhülislamın hukuki statüsünün tüm bunların üzerinde konumlandırıldığı görülmektedir¹³.

Şeyhülislamlık kurumunun klasik dönemdeki esas formunu alması bu vazifeyi yürüten kişilerin şöhret ve namlarıyla ilişkilidir. Fatih Sultan Mehmet zamanında padişahın hocası da olan Molla Gürânî'nin bu göreve getirilmesiyle makamın prestiji belirgin şekilde yükselmiştir¹⁴. Daha sonraki süreçte üç ismin şeyhülislamlık makamını iştigaliyle bu kurumun önemi daha da yükselmiştir.

Bunlardan ilki olan (Zenbilli) Ali Cemali Efendi (ö. 1526) 1502 yılında müftü tayin edilmiş ve ölüm tarihine kadar bu görevini sürdürmüştür. Görevini icra ederken şeyhülislam sanıyla anılması icra ettiği görevin isminin şeyhülislamlık olarak şekillenmesine sebep olmuştur. Ali Cemali Efendi'nin ardından aynı makama Kemalpaşazade olarak da bilinen İbn-i Kemal (ö. 1534) getirilmiş, onu da talebesi şöhretli Osmanlı âlimi Ebussuud Efendi (ö. 1573) takip etmiştir¹⁵. Ebussuud Efendi döneminde şeyhülislamlık makamı büyük ölçüde kurumsallaşmıştır.

Osmanlı Devleti'nde protokoldeki konumla tahsis edilen maaş arasında bir ilişki bulunmaktadır. Dolayısıyla, aldıkları maaştan hareketle şeyhülislamlığın önem kazanmasını ve kurumsallaşmasını takip etmek mümkün görünmektedir. Nitekim gerçekten de önceleri şeyhülislamların maaşları çok daha düşükken kurumun şekillendiği dönemde hem maaşlarının hem de protokoldeki konumlarının istikrarlı bir yükselişe geçtiğinden bahsetmek mümkündür.

Uzunçarşılı, II. Beyazıt (ö. 1512) döneminde şeyhülislam olarak görev yapan (Zenbilli) Ali Cemali Efendi'nin 100 akçe maaş aldığını aktarmaktadır. II. Beyazıt'ın meşhur medresesinin inşa edilmesinin ardından (Zenbilli) Ali Cemali Efendi bu medreseye müderris olarak tayin edilmiştir ve bu ek görevi vesilesiyle maaşı 150 akçeye çıkarılmıştır. Kanuni Sultan Süleyman döneminde ise şeyhülislamların maaşı 150 akçeye çıkarılmış, Beyazıt Medresesi müderrisliğiyle beraber kazandıkları para 200 akçeye ulaşmıştır. Yine Kanuni Sultan Süleyman döneminde şeyhülislam olarak görev yapan Ebussuud Efendi'nin maaşı, hazırladığı tefsirinin ilk kısmını padişaha takdim etmesinin ardından 300 akçe zamlı 500 akçeye yükseltilmiş¹⁶, tefsirini tamamlayıp takdim etmesiyle maaşı 600 akçeye çıkarılmıştır¹⁷.

¹³ "Ve bir cemiyet-i âli ve bir mecma'-ı ahâli olsa ehl-i divâna âherden âdem karışmasun. Evvelâ vüzerâ, anlardan sonra kadîaskerler, andan sonra defterdârlar ve anlardan aşığa yeniçeri ağası ve sâir özenği ağaları, mîr-i alem ve kapucubaşı ve mirahur oturur." Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*, 1, s. 318.

¹⁴ Ekinci, *Osmanlı Hukuku: Adalet ve Mülk*, s. 260.

¹⁵ Coşkun Üçök, Ahmet Mumcu ve Gülnihal Bozkurt, *Türk Hukuk Tarihi*, Ankara: Turhan Kitabevi, 2015, s. 232.

¹⁶ O dönemde kazaskerlerin maaşı da 500 akçedir. Dolayısıyla Ebussuud Efendi'nin tefsirinin ilk kısmını takdiminin ardından şeyhülislamların kazaskerlerle muadil kabul edilmeye başlandığından söz etmek mümkündür. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı*, s. 177.

¹⁷ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C. 2, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1988, s. 542.

Tüm bu süreç şeyhülislamın tüm ilmiye sınıfının başı olarak kabul edilmesiyle tutarlılık arz etmektedir¹⁸. Daha sonraları mevleviyet denilen yüksek rütbeli kadıların ve müderrislerin tayini vazifesi de kazaskerlerden alınarak şeyhülislama tevdi edilmiştir¹⁹. Şeyhülislamlar 16. yüzyılın sonlarında öyle bir konuma ulaşmışlardır ki, veziriazamın onayını alarak, kazaskerleri dahi atayabilme yetkisine sahip olmuşlardır²⁰.

Bütün bunlara rağmen şeyhülislam 19. yüzyıla kadar Divan-ı Hümayun'un mensuplarından olmamıştır²¹. Ancak bu yüzyıl içerisinde II. Mahmut (ö. 1839) tarafından kabineye dâhil edilmiştir. 1838 tarihinden itibaren çarşamba ve cuma günleri sadrazamın huzurunda yapılan ve bir çeşit temyiz mahkemesi olarak da çalışan Huzur Mürâfaaları şeyhülislamın huzurunda yapılmaya başlanmıştır²². Böylece şeyhülislam bu çalışmanın kapsamı dâhilinde olan klasik dönemin ardından, görece çok geç bir dönemde bir çeşit temyiz makamı hâkimi hüviyeti de kazanmıştır.

B. ŞEYHÜLİSLAMIN TAYİNİ, AZLI, YETKİ VE GÖREVLERİ

Osmanlı Devleti'nin klasik döneminde tayin işlemleri doğrudan sultanın kendisi tarafından yapılan iki makam mevcuttur. Bunlardan ilki veziriazamken diğeri şeyhülislamdır²³. Bazı durumlarda padişah şeyhülislam ataması yaparken veziriazamın da görüşünü almıştır²⁴. Özellikle kurumun belirli bir olgunluğa ulaşmasının ardından şeyhülisamlık makamına Mekke, Medine, İstanbul kadılıklarının ardından Anadolu ve Rumeli kazaskerliğini yapmış olan kişiler tayin edildiği görülmektedir²⁵. Bu durum, şeyhülislamın ilmiye sınıfının en yüksek kademesini temsil etmesiyle doğrudan ilişkilidir. Nadiren de olsa İstanbul kadısını veya ilmiye maruf olmuş bir Sahn-ı Seman müderrisinin şeyhülislam olarak tayini de söz konusu olabilmektedir²⁶.

Şeyhülislamlar belirli bir görev süresiyle tayin edilmemektedir. Bu ilk dönem boyunca şeyhülislamlar bu makama kayd-ı hayat şartıyla tayin edilmişler ve istifa etmedikleri takdirde ömürlerinin sonuna kadar bu makamda kalmışlardır²⁷. Hatta Zenbilli Ali Efendi, yaşlılığı ve hastalığına rağmen şeyhülisamlıktan azledilmemiş, onun yerine bakacak bir naip atanmıştır²⁸. Bu âdet ilk defa Kanuni Sultan Süleyman'ın (ö. 1566) Şeyhülislam Çivizade Muhyiddin Efendi'yi (ö. 1547) 1541 yılında azletmesiyle ortaya çıkmıştır. Daha sonra şeyhülislamlar sıklıkla azledilmeye başlanmıştır. Sözelimi Ebussuud Efendi 29 sene şeyhülisamlık görevini ifa

¹⁸ İlber Ortaylı, *Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi*, Ankara: Cedit Neşriyat, 2008, s. 231.

¹⁹ İkinci, *Osmanlı Hukuku: Adalet ve Mülk*, s. 260.

²⁰ Mustafa Şentop, *Osmanlı Yargı Sistemi ve Kazaskerlik*, Ankara: Kadim Yayınları, 2021, s. 89-90.

²¹ Kuşkusuz şeyhülislamın Divan-ı Hümayun'da yer almaması makamın niteliğiyle de doğrudan ilgilidir. Uzun yıllar boyunca şeyhülislamların vazifesinin uhrevi niteliği bu makam mensuplarının idare teşkilatından görece bağımsız bir konumda kalmasına sebep olmuştur.

²² İkinci, *Osmanlı Hukuku: Adalet ve Mülk*, s. 261.

²³ Ekrem Sarıkçıoğlu, "Şeyhülisamlık Makamı", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 5 (1982), s. 198.

²⁴ Aykut Elmas, "Hal' Fetvaları Işığında Osmanlıda Şeyhülislamın Siyasi Konumu", Yüksek Lisans Tezi, Karadeniz Teknik Üniversitesi, 2018, s. 74.

²⁵ Ümit Kılıç, "İlmiye Teşkilatı", *Osmanlı Teşkilat Tarihi*, der., Tufan Gündüz, Ankara: Grafiker Yayınları, 2012, s. 304-305.

²⁶ Sarıkçıoğlu, "Şeyhülisamlık Makamı", s. 198.

²⁷ Arı, "Osmanlılar'da Şeyhülisamlık Müessesesi", s. 175-176.

²⁸ Elmas, "Hal' Fetvaları Işığında Osmanlıda Şeyhülislamın Siyasi Konumu", s. 75.

etmişken, 1703 tarihinde bu göreve tayin edilen Şeyhülislam Yekçeşm Hüseyin Efendi'nin şeyhülislamlığı ancak 3 gün sürmüştür, 1656 yılında tayin edilen Memikzade Mustafa Efendi'nin şeyhülislamlığı ise yalnızca 13 saat sürmüştür²⁹.

İlmiye sınıfının can ve mal güvenliği tam olduğundan dolayı şeyhülislamın da siyaseten katl ya da idam edilemeyecekleri kabul edilmiştir. Şeyhülislamın adam öldürme, rüşvet, eşkıyaya yardım, zulüm, ahlaksızlık ve gaddarlık gibi ağır suçlar işlemesi halinde dahi idam cezası yerine azil ve sürgün edildiği görülmektedir³⁰. Çok istisnai durumlarda ulemaya idam cezasının verilebildiği görülmüştür. Aslında bugün dahi olduğu gibi o dönemde de pek çok ülkede devletin selâmetine karşı ağır hareketlere girişilmesi halinde idam cezasına hükmedildiği bilinmektedir³¹. Bu kapsamda şeyhülislamın padişahı tahtan indirilmeye çalışılmasının, devletin akıbetini tehlikeye sokacak isyanlar düzenlemesinin cezası, azil ve idam olabilmiştir³². Ancak kimi zaman ulemanın direnmesi ile şeyhülislama yönelik verilen idam cezasından dönülebilmıştır. Örneğin yeniçerilerin desteğini de haiz güçlü bir veziriazam olan Kara Murat Paşa, böyle bir direnme karşısında Şeyhülislam Ebu Sait Efendi'nin idam cezasını sürgüne çevirmek zorunda kalmıştır³³.

Şeyhülislam ağır suç işlemelerinin dışında genel itibariyle veziriazamla aralarının bozuk olması veya görüş ayrılığına düşmüş olmaları³⁴, haklarında padişaha şikâyetle bulunulması, hastalık, ihtiyarlık ya da yer yer ihtiyaç duyulan fetvayı vermemeleri gibi sebeplerle azledilmiştir. Bu kapsamda şeyhülislamın azlinin pek çok kez siyasi mülahazalarla gerçekleştirildiğinden bahsetmek mümkündür.

Şeyhülislamın görev sürelerinin tamamen dönemin koşullarına bağlı olduğunu ifade etmek gerekmektedir. Devletin güç ve kudretinin daha üstün olduğu, risk ve karışıklıkların daha az olduğu dönemlerde görev yapan şeyhülislam bu görevlerini uzun yıllar boyunca sürdürebilmiştir. Buna karşılık, tersi durumda göreve getirilen şeyhülislamın pek çok kez çok daha kısa bir süre içerisinde azledilmeleri söz konusu olmuştur.

Daha önce de ifade edildiği gibi şeyhülislamın hem tayininde hem de azlinde son sözü söyleyen yegâne makam kuşkusuz padişaktır. Tayin seremonisi çerçevesinde, “(ş)eyhülislam tayin edilecek kişi veziriazamla birlikte hükümdarın huzuruna çıkar, kendisine beyaz çuhayla

²⁹ Sarıncıoğlu, “Şeyhülislamlık Makamı”, s. 199.

³⁰ Ahmet Mumcu, *Osmanlı Devleti'nde Siyaseten Katl*, Ankara: Phoenix Yayınları, 2017, s. 113-114.

³¹ Mumcu, *Osmanlı Devleti'nde Siyaseten Katl*, s. 109.

³² Arı, “Osmanlılar'da Şeyhülislamlık Müessesesi”, s. 176. Hatta Şeyhülislam Dürrizade Seyyid Mehmet Arif Efendi Müslüman bir kimsenin sultana isyan etmesinin cezasının sultan emri ile ölüm olduğuna ilişkin şu fetvada bulunmuştur: “Zeyd bâğî olup sultanü'l-muslimîn hullidet hilâfetu ilâ yevmi'd-dîn hazretlerine itaatden hurûc ve şe'âir-i İslamiyyeye mugayir nice harekât-ı şenî'aya cesaret ve memâlik-i Osmaniyeden bazı bilâda hilâf-ı rıza-yı hümâyûn tetâvül-i eyâdi edip bu veçhile zulm ü fesad âdet-i müstemirresi olmakla sâ'î bi'l-fesad olduğu zâhir olsa emr-i veliyyü'l-emr ile Zeyd'in katli meşru olur mu, beyân buyurula. El-cevâb: Allahu a'lem. Olur.” Sinan Çuluk ve Yılmaz Karaca, *Osmanlı Arşivi'nde Şeyhülislam Fervaları*, İstanbul: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 2015, s. 133.

³³ Mumcu, *Osmanlı Devleti'nde Siyaseten Katl*, s. 114.

³⁴ Örneğin Veziriazam Köprülü Mehmed Paşa ile iyi ilişkiler içinde iken daha sonra onunla görüş ayrılıklarına düşmesi Şeyhülislam Bolevî Mustafa Efendi'nin azline neden olmuştur. Yakut, *Şeyhülislamlık: Yenileşme Döneminde Devlet ve Din*, s. 39.

*kaplı samur kürk olan "ferve-i beyza" giydirildi*³⁵. Bu durum şeyhülislamın tayininde padişahın nihai yetkili kişi olduğunun seremonik bir anlatısı mahiyetindedir. Yine azl işlemlerinde de yetkili olan nihai makam padişaktır.

Çeşitli yetki ve sorumlulukları olmakla birlikte makamın tabiatı gereği şeyhülislamın birincil işlevi, devletin kabul ettiği hukukun ve idari faaliyetlerin şeriat çerçevesinde seyretmesi amacıyla padişaha ve sadrazama destek olmaktır. Şeyhülislam bu görevini temel olarak fetva vermek suretiyle icra etmektedir. Özellikle savaş ilanı, barış akdi, yabancı devletlerle başka anlaşmaların imzalanması, kanunnamelerin yayınlanması, nizamnamelerin belirlenmesi ya da toplumun yaşayış şekillerinde değişiklik yapılması gibi durumlarda bu işlemlerin meşruiyetinin temini için şeyhülislamın fetvasına ihtiyaç duyulmaktadır³⁶. Padişah ve sadrazam tarafından icra edilen faaliyetlerin şeriata uygunluğunu tasdik eden şeyhülislamın bu görevinden kaynaklı olarak ciddi bir itibarı bulunmaktadır.

Diğer yandan, şeyhülislamın yönetsel yetkileri yok denecek kadar azdır. Şeyhülislam-lık müessesesinin icrai değil istişari bir kurum olduğundan bahsetmek mümkündür³⁷. 1574 tarihinden itibaren şeyhülislamlar *"kaza kadıları ve bazı küçük dereceli müderrisler dışında kalan mevali kadılarını, müderrisleri ve hatta kazaskerleri de tayin yetkisine sahip olmuşlardır"*³⁸. Ancak kazaskerlerin ve mevali kadılarının tayini için sadrazamın görüşünü almaları gerekmektedir. Bu tayin yetkileri şeyhülislamın ilmiye sınıfındaki en yüksek makam olmasıyla ilişkilidir ve şeyhülislamın ilmiye sınıfı içerisindeki otoritesini sağlayan en önemli faktörlerden biri olarak kabul edilmelidir.

Her ne kadar teorik olarak ilmiye sınıfının başı olsa da şeyhülislamlar, klasik dönem boyunca yargı yetkisine sahip olmamışlardır³⁹. Somut bir uyuşmazlığa ilişkin davayı görüp hüküm kuramamışlardır. Şeyhülislamlar ancak Tanzimat dönemiyle beraber bazı yargısal faaliyetlere ilişkin yetki ve görevlere sahip olmaya başlamıştır⁴⁰.

Öte yandan şeyhülislamlar kuşkusuz fetvalar yordamıyla yargısal faaliyetlere de önemli ölçüde katkı sağlamaktadır. Fetva kitapları, kadıların başucu eserleri olmuş ve yargılama ve

³⁵ Kılıç, "İlmiye Teşkilatı", s. 305.

³⁶ Örsten, "Osmanlı Hukukunda Fetvâ", s. 34.

³⁷ Mehmet Aksoy, "Şeyhülislamlıktan Diyanet İşleri Başkanlığına Geçiş", Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi, 1997, s. 11.

³⁸ Halil Cin ve Ahmed Akgündüz, *Türk Hukuk Tarihi*, İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı, 2011, s. 264.

³⁹ Halil Cin ve Gül Akyılmaz, *Türk Hukuk Tarihi*, Konya: Sayram Yayınları, 2014, s. 167-168; Cin ve Akgündüz, *Türk Hukuk Tarihi*, s. 264; Mustafa Avcı, *Türk Hukuk Tarihi Dersleri*, Konya: As Atlas Akademi, 2017, s. 127; Hasan Tahsin Fendoğlu, *Türk Hukuk Tarihi*, İstanbul: Filiz Kitabevi, 2000, s. 416; Üçok, Mumcu ve Bozkurt, *Türk Hukuk Tarihi*, s. 234.

⁴⁰ Tanzimat dönemi ile beraber Osmanlı hukukunun yapısı değişikliğe uğramış ve ikili bir hukuk sistemi ortaya çıkmıştır. Döalist yapının meydana gelmesinin nedenlerinden biri de yargı teşkilatında gerçekleşen değişikliklerdir. Öyle ki bir yandan klasik dönemden beri varlığını sürdüren şer'iyye mahkemeleri diğer yandan Tanzimat dönemi ile ortaya çıkan nizamiye mahkemeleri, uyuşmazlıkları nihayete erdirebilmiştir. Ahmet Kılıç ve Davut Yıldırım, "Tanzimat Dönemi Dualist Hukuk Yapısının Şahsa Karşı İşlenen Suçlara Yansıması", *Necmettin Erbakan Hukuk Araştırmaları - Kamu Hukuku*, der., Nuran Koyuncu ve Abdülkadir Yıldız, Konya: NEÜ Yayınları, 2021, s. 177. Bu kapsamda 1838 yılında nizamiye mahkemelerinin kararlarına karşı yüksek mahkeme olarak Meclis-i Valâ-yı Ahkâm-ı Adliye kurulmuş iken aynı yıl sadrazamın huzurunda yapılan Huzur Mürâfaaları şeyhülislamın huzurunda yapılmaya başlanmış ve şeyhülislam burada bir çeşit temyiz görevini yürütmeye başlamıştır. Ekinci, *Osmanlı Hukuku: Adalet ve Mülk*, s. 260.

hüküm aşamasında bunlardan yararlanmışlardır. Özellikle taraflar şeyhülislamın fetvası olan “fetva-yı şerife”leri bir delil mahiyetinde sunabilmişlerdir⁴¹. Kadılar karar verme sürecinde şeyhülislam fetvalarını daha çok dikkate almış ve bu yönde hükmünü şekillendirmeye çalışmıştır. Nitekim bu durum şer’iye sicillerine de yansımıştır⁴². Fakat doğrudan yargıç olarak hüküm vermeleri söz konusu değildir.

Diğer yandan şeyhülislamın bugün yasama kavramıyla karşıladığımız alandaki etkisi önem arz etmektedir. Şeyhülislamın ilmiye sınıfının en yetkili makamı olması sebebiyle ilmi ve hukuki konularda verdiği fetvaların zımnî bir bağlayıcılığı bulunmaktadır. Hatta Ebussuud Efendi döneminden itibaren şeyhülislamın örfî hukukun düzenlenmesine ilişkin kanunname ve nizamnameleri fetva yoluyla şeriat adına tasdik ediyor olması örfî hukukun oluşturulması konusunda da şeyhülislamın önemli bir rol üstlenmesine sebep olmuştur.

⁴¹ Tarafların şeyhülislam fetvalarını mahkemeye delil olarak sundukları ve mahkemenin bunu onaylatarak hükmünü bu yönde kurduğuna ilişkin bir şer’iye sicil kaydı şöyledir: “Yevan ve Murad nam zımmiler meclis-i şer’a gelüb takrir-i dava edüb Malkoç bey duvarımızın dibine abihane kazub duvarımıza zararı vardır üzeri ne varulub elimizde olan fetva-yı şerife mücebince zararı def olunmasını taleb ideriz dediklerinde kabl-i şer’de bu fakir ta’yin olunub zeyl-i kitabda isimleri mastur olan müslimanlar ve mimarbaşı dede bey nam kimesneler ile niza alınan yerin üzerine varulub nazar alınub fi’l-vâkı mezbûr Malkocın kazdığı çukurun mezbûran Yevan ve Muradın duvarlarına zararı olub yedlerinde olan fetvayı şerife nazar olunub indi kendi haremi ile muttasıl Amrın duvarı dibinde huruf eylemek ile Amrın duvarına müstezid olduğun ehl-i hiref haber verdiler, bundan men’a kadir olurmu? El-cevab Allah-u âlem olur deyu mastur olmağın ber mucib-i fetvayı şerife mezbûr Malkoç mezbûrların duvarı dibine çukur kazmaktan men olunub gibbe't-taleb” Mustafa Ertürk, “Kayseri’nin 13 Numaralı Şer’iye Sicili”, Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi, 1994, s. 14.

Aynı bağlamda tarafların şeyhülislam fetvasını öne sürdükleri diğer bir şer’iye kaydı örneği şöyledir: “... bu babda şeyhülislamdan da’valarına muvafık fetvâ-yı Şerifeleri olduğun bildirüb fetvâ-yı Şerifeleri mucibince ‘amel olunub icra-yı şer’ ve ihkak-ı hak olunmak babında emr-i şerifim rica eyledikleri ecden mahallinde şer’le görölmek emrim olmuşdur buyurdumki hükm-i şerifimle vüsûl buldukda bu babda sadır olan emrim üzere ‘amel dahi ihzar-ı husama alub mukaddema bir def’a şer’le görölüb fasl olunmayan hususların tam hak ve ‘adl üzere mukayyid ve yedlerinde olan fetvâ-yı şerifeye nazar idüb göresin i’lâm olduğun üzere ise ol-babda mükteza-yı şer’-i kadim ve fetvâ-yı Şerifeleri mucibince ‘amel idüb dahi ba’de’s-sübût ber mucib-i fetvâ-yı şerif icra-yı şer’ ve ihkak-ı hak eyleyüb min-ba’d-ı şer’i şerif fetvâ-yı münife ve emr-i ‘alışanına muhalif kimesneye iş itdirmeyüb husus-ı mezbur için dahi emr-i şerifim ve isaline muhtac eylemeyesin şöyle bilesin ‘alâmet-i şerife ictimad kılâsın tahriren fi evahir-i şevvâl’l-mükerrem sene tis’a ve sittin ve ma’in ve elf sene 1169 Kostantiniyye” Sabiha Şengür, “153 Numaralı Edirne Şer’iye Sicili (H.1164-1170/M.1750-1756)”, Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi, 2007, s. 477-478.

⁴² Bu bağlamda kadıların şeyhülislam fetvalarından yararlanarak ya da ona dayanarak hüküm verdiğine ilişkin farklı yıllara ve farklı bölgelere ait birçok kayıt vardır. Biz iki örnek vererek yetinelim.

Afyon’da 1666 yılına ait bir kaydın hüküm kısmı şöyledir: “... fetva-yı şerifesi mucibince amel olunub hilaf-ı şer’-i şerif dahl ü rencide ettirilmeyip men’ ü def’ edesin deyi buyurlmağın ba-ferman-ı ali-şan merkûman Sema ve Habibi bii-vech-i muarızadan men’-i birle bu vesika-i anika ketbolunub yedd-i tâlibe vaz’olundu cerâ zâlîbe hurrire fi’l-yevmi’s-salis ve’l-işrîn min şehri Zi’l-hiceti’s-şerife li sene sittûn ve seb’ine ve elf” Hacer Demirbağ, “509 Numaralı Afyon Şer’iye Sicili’nin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi”, Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi, 2007, s. 86-87.

Tokat’ta 1798 yılına ait bir kaydın hüküm kısmı ise şu şekildedir: “... bir kıt’a fetvayı şerife ibraz ve mazmûn-ı münifinde arsası mukata’alu vakf olup escarı mülk olan bağçede şuf’ayı cariye olur fi cevap ba sevabında olmaz deyu buyurulmağın a’lâ mücib fetva-yı şerif müvekkile-i mezbûre Abide’nin mezbûr Ömer efendi ile Şuf’a dâ vâsına müte’alîga bivech-i mu’arazası men’ birle mâ vaka’a bi’t-taleb ketb olundu hurrire fi’l-yevmi’s-sâbi’ aşere min şehri Zi’l-ka’de sene isnâ aşere ve mietyen ve elf.” Ömer Yıldırım, “1797-1798 Yıllarına Ait Tokat Şer’iye Sicilinde Yer Alan Belgelerin Sosyal ve Ekonomik Yönden Tahlili”, Yüksek Lisans Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, 2007, s. 326-327.

II. ŞEYHÜLİSLAM VE PADİŞAHIN DENETLENMESİ

İlk bölümde şeyhülislamlık müessesesinin Osmanlı'daki görünümünü izah ettikten sonra şeyhülislamın tayinini, azlini, görev ve yetkilerini genel anlamda açıklamaya çalıştık. Böylece ikinci bölümde tahlil edeceğimiz şeyhülislam ile padişah arasındaki denetim organizasyonunun nasıl olduğuna yönelik bir alt yapı oluşturmuş olduk. Bu bölümde şeyhülislamın iktidarı yani padişahı denetleme noktasında nasıl bir misyonu olduğunu ve tarihsel süreç içerisinde bunun nasıl değişim ve gelişim gösterdiği incelenmektedir.

A. ŞEYHÜLİSLAMIN TEMSİL ETTİĞİ MİSYON VE PADİŞAHI DENETLEMESİNİN ZEMİNİ

Osmanlı Devleti kendisini İslam din ve hukukuna nispet ederek tanımlamakta, bu çerçevede inşa etmektedir. Bu durumun bir gereği olarak Osmanlı'da uygulanan hukukun temelini İslam hukuku teşkil etmektedir. Elbette şer'i hukuk Osmanlı'da geçerli olan tek hukuk değildir. Padişahların örfi hukuka ilişkin düzenlemeler yapma yetkisinin bulunduğu kabul edilmektedir. Fakat özellikle klasik dönemde örfi hukukun, şer'i hukuka uygun olması ya da en azından örfi hukukun İslam hukukuna aykırı olmaması için çaba gösterilmeli anlayışı hâkim olmuştur. Bu bağlamda “*Osmanlı padişahları şer'i hukukun ayrıntılı olarak düzenlemiş bulunduğu alanlarda kanun koymamaya, diğer alanlarda kanun koyarken de bu hukukun genel prensiplerine ters düşmemeye belli bir itina göstermişlerdir*”⁴³.

Osmanlı Devleti'nde padişahların sınırsız bir otoriteye sahip olmadığı, aksine sınırlı bir iktidara sahip olduğu ve örfi hukuk bağlamında sınırlı yasama yetkisi olduğu kabul edilmektedir. Padişahlar teorik olarak son kertede İslam hukukuna tabidir. İslam hukuku devlet ve bizzat padişah dâhil bütün sistemi kuşatan çatı normativite mahiyetindedir. Padişahın eylemleri ve toplum düzenine ilişkin bütün normlar İslam hukuku tarafından çerçevelenmekte ve sınırlandırılmaktadır. Padişahlar İslam hukukuna aykırı eylemlerde bulunamayacakları ya da bu hukuka aykırı düzenlemeler yapamayacakları gibi İslam hukuku hakkındaki nihai yorumu yapma yetkisine dahi sahip değillerdir.

Öte yandan Osmanlı örfi hukukunda kul sistemi ve kardeş katlinin kabulü, arûs ve hınzır vergisinin alınması ya da suçluların kazığa vurulması ve tenasül uzuvlarının kesilmesi gibi şer'i hukuka aykırı uygulamaların olduğu da gözlerden kaçmamalıdır⁴⁴. Dolayısıyla Osmanlı hukuk sisteminde örfi hukukun şer'i hukuka uygun düşmediği durumların da olduğu açıktır. Fakat örfi hukuk düzenlemeleri ile İslam hukukuna aykırı hükümler ya da uygulamalar ortaya koyulsa bile, bir şekilde bunun İslam hukukuna aykırı olmadığını onayı alınmaya çalışılmıştır. Bunun en net örneklerinden biri kardeş katli meselesinde karşımıza çıkmaktadır. İslam hukuku bağlamında son derece tartışmalı olan bu hükümde, “ulema”nın yani İslam hukukçularının

⁴³ M. Akif Aydın, *Osmanlı Devletinde Hukuk ve Adalet*, İstanbul: Klasik Yayınları, 2014, s. 24.

⁴⁴ Mumcu, *Osmanlı Devleti'nde Siyaseten Katl*, s. 55-60; Mehmet Akman, *Osmanlı Devletinde Kardeş Katli*, İstanbul: Eren, 1997, s. 149. Kul sisteminin İslam hukukuna uygun olup olmadığına ilişkin olarak ayrıca bkz. Abdullah Vefa Karataş, “Türk Hukuk Tarihi Açısından Kul Sistemi”, *Yıldırım Beyazıt Hukuk Dergisi*, 2020/1 (2020).

çoğunluğunun onayının alındığı, düzenleme kapsamında belirtilmiştir⁴⁵. Öyleyse İslam hukukuna aykırı ya da uygun olup olmadığı tartışmalı konularda bile ona aykırı hareket edilmediğini göstermek adına büyük bir çaba gösterildiği ifade edilebilir.

Dolayısıyla Osmanlılar için en temel normatif sistemin İslam hukuku olduğu açıktır. Üstelik devletin başı olan padişahlar bu hukuk sisteminin anlaşılması, yorumlanması ve bu sistem çerçevesinde yeni hükümlerin ihdas edilmesinde otorite olarak kabul edilmemektedir. Bu anlatılanlar ışığında, teorik olarak padişahın oluşumuna müdahale edemediği İslam hukukunun padişahı sınırlandırdığından bahsetmek doğru olacaktır.

İslam hukuku bir çeşit müçtehit hukukudur. Bu hukuk sisteminin temel mantığı gereği esas şari yani kanun koyucu bizzat Allah'tır⁴⁶. Allah'ın bir konudaki rıza ve iradesini bulma ameliyesi de devlet tarafından değil, Kur'an, sünnet, icma ve kıyas gibi bilgi vasıtalarını kullanan âlimler tarafından icra edilir. Dolayısıyla bu âlimlerin bahsi geçen yöntemlerle geliştirdikleri İslami hükümler, yani fetvalar, devletle ilişkili meselelerde de çok ciddi bir itibara sahip olmaktadır. Fetva makamının itibarı ideal ve evrensel olduğu varsayılan İslam hukukunu tespit etmeye ilişkin bu fonksiyonundan kaynaklanmaktadır.

İslam tarihi boyunca müftü ile kadı arasında bir ayrımın bulunduğunu gözlemek mümkündür. Hem müftü hem de kadı nihai tahlilde İslam hukuku alanında uzmandır, dolayısıyla birer fakihdir. Fetva veren fakihe müftü, hüküm veren fakihe ise kadı ismi verilmiştir. Genel itibarıyla müftünün işlevinin şer'i kanunları, delilleriyle birlikte, teorik çerçeveyi çizmek olduğu, kadının ise bu şer'i kanunları karşısına gelen somut olaya uygulamak olduğunu söylemek mümkündür. Dolayısıyla müftülerin daha ilmi/akademik bir fonksiyonu varken kadıların esas fonksiyonu yargısalıdır. Buradaki üçüncü ayağın ise müderrislik olduğunu söyleyebiliriz. Hem müftülerin verdiği fetvalara yani teorik bilgiye hâkim olan hem de kadıların yargı kararlarını yani uygulamayı bilen müderrisler, bu iki kurum arasındaki bağı kuran önemli bir sacayağıdır. Nitekim gerek kadıların gerekse müftülerin yetişmesini sağlayan âlimler müderrislerdir. Müderrisler, iki kurumu da bilerek ve onları eğiterek, bu müesseseler arasındaki uyumu sağlama işlevini de yerine getirmişlerdir.

İslam tarihinin başından bu yana siyasi otorite tarafından tayin edilen kadıların aksine müftüler İslam'ın ilk dönemlerinde devlet tarafından tayin edilmemiştir. Bunun yerine, toplumda ilmiyle temayüz etmiş ve fetva veren İslam hukukçularına müftü denilmesi esas olmuştur⁴⁷. Müftülük biraz da iktidarla kurduğu bu mesafeli ilişkinin bir getirisi olarak uzun asırlar boyunca güçlü bir toplumsal meşruiyete sahip olmuştur.

⁴⁵ Fatih'in Teşkilat Kanunnamesi'ndeki hüküm şöyledir: "Ve her kimesneye evlâdımdan saltanat müyesser ola, kârındaşların nizâm-ı âlem için katl etmek münâsibdir. Ekser ulemâ dahi tecvîz etmişdir. Anınlâ âmil olalar." Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*, C. 1, s. 328. Ancak ölüm cezasını gerektiren herhangi bir suçun faili olmayan kimselerin hayatına son verilmesinin İslam hukuku ile bağdaşmadığı ve Fatih Kanunnamesi'nde "ekser ulema dahi tecvîz etmiştir" denmesine rağmen şeyhülislamların masum şehzadelerin katledilmeleri için fetva vermediği hatta bazılarının bu uygulamanın açıkça karşısında oldukları bilinmektedir. Mehmet Akman, *Osmanlı Devletinde Kardeş Katli*, s. 173.

⁴⁶ Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*, 1, s. 63.

⁴⁷ Düzdağ, *Şeyhülislâm Ebussuud Efendi Fetvaları Işığında 16. Asır Türk Hayatı*, s. 13.

Diğer yandan, daha önce de aktarıldığı üzere, Osmanlı Devleti'nin tecrübesinde 15. yüzyılın ortalarında fetva vermekle mükellef bir müftülük teşkilatı oluşturulmuştur⁴⁸. Neredeyse aynı tarihlerde başkent müftüsü de daha önce nakledilen süreç çerçevesinde kurumsallaşarak şeyhülislamlık makamını teşkil etmiştir. Dolayısıyla Osmanlı Devleti'nde, daha önce tamamen sivil bir alan olarak beliren müftülüğün kurumsallaşarak bir devlet görevi haline geldiğini söylemek mümkündür. Bu yolla devlet teşkilatına eklenmiş olsa da müftülük halk nezdindeki itibarını yoğun ölçüde korumayı başarmıştır.

Her ne kadar müftülük bu şekilde kurumsallaşmış olsa da Osmanlı Devleti'nde de ne şeyhülislamın ne de diğer müftülerin fetvalarının devletin cebri icrasıyla uygulanması söz konusu değildir. Burada Mecelle'nin külli kaidelerinde de yer alan ve İslam hukukunun temel ilkelerinden biri kabul edilen "içtihat içtihadı nakzetmez" anlayışının etkisinden bahsedilebilir. Buna göre, şeyhülislam ya da müftüler aynı mesele hakkında birbirinden farklı fetvalar verebilir ve bunlardan herhangi birinin diğerlerini ortadan kaldırıcı niteliğe sahip olduğu söylenemez. Bu fetvalar temel olarak ilmi bir değere sahiptir ve hem devlet yetkilileri hem kadılar hem de toplumun kendisi bakımından bu ilmi değeri vesilesiyle kendilerine itibar edilmektedir. Fetvaların gerek devlet yetkilileri gerek kadılar ve gerek de toplum üzerindeki itibarı şeyhülislamın Osmanlı devlet teşkilatında çok önemli bir aktör olarak şekillenmesine sebep olmuştur.

Şeyhülislamın bu din ve şeriattan kaynaklanan itibarı neredeyse hiçbir icrai yetkisi olmayan bu makamın protokolde devlet teşkilatının tepesinde yer almasına sebep olmuştur. Cihan, şeyhülislamın Osmanlı devlet teşkilatındaki rolünü şu kelimelerle ifade etmektedir:

Askeri-yönetici grubun liderliğini sadrazam üstlenirken, şeyhülislam da topluma nüfuz etmeye başlayan dini ve ilmi grubun temsilciliğini yüklenmiştir. Böylece, padişahın dünyevi otoritesini temsil eden sadrazam ve ona bağlı kurumlar karşısında, padişahın manevi otoritesini temsil etmek üzere, şeyhülislamlık makamı ve onun kontrolündeki ilmiye zümresi teşekkül ederek denge sağlanmış oluyordu⁴⁹.

Dolayısıyla şeyhülislamın padişahın manevi otoritesini temsil ederek devlet teşkilatının tepe noktasında yer aldığını söylemek doğru olacaktır. 17. yüzyılda yaşamış meşhur Osmanlı tarihçisi Hezarfen Hüseyin Efendi kurumun konumunu şu sözlerle tarif etmektedir:

Şeyhülislamlık makamı, sadrazamlıktan daha yüksek değilse de ona eşit ve bazı yönlerden üstündür. Devlet işleri din üzerine bina olunur. Din asıl, devlet onun fer'i gibi kurulmuştur. Din reisi şeyhülislamdır ve sadece devlet reisi vezir-i a'zamdır. İkisinin reisi dahi padişaktır⁵⁰.

Buna rağmen, şeyhülislamın üstünlüğünün manevi bir üstünlük olduğundan bahsetmek mümkündür. Şeyhülislamın ilmiye sınıfına mensup kişileri tayinlerinde sadrazam onayına muhtaç olması ve tayin yazılarını daima sadrazam aracılığıyla sultana ulaştırması bunu gösteren unsurlardan biridir⁵¹. Fakat bütün bunlara rağmen şeyhülislamın fetva vermek vazifesiyle devlet teşkilatının tepe noktasında yer aldığı gayet açıktır. Üstelik makamının üstünlüğünü

⁴⁸ Mehmet Bulut, "Osmanlı Devletinde Dini Teşkilatlanma ve Yaygın Din Eğitimi", *Diyanet İlmî Dergi*, 35/2 (1999), s. 104.

⁴⁹ Ahmet Cihan, *Reform Çağında Osmanlı İlmîye Sınıfı*, İstanbul: Birey Yayınları, 2004, s. 37.

⁵⁰ Hezarfen Hüseyin Efendi, "Telhis'ül-Beyan Fi Kavanin-i Al-i Osman", *Paris Bibliotique National*'dan aktaran Cın ve Akgündüz, *Türk Hukuk Tarihi*, s. 263.

⁵¹ Sarıkcıoğlu, "Şeyhülislamlık Makamı", s. 197.

gösteren başka unsurlar da söz konusudur. Sözgelimi, protokol gereği padişahlar şeyhülislam-ları ayakta karşılamakta ve kendisini ayakta bekletmemektedir. Başta sadrazam olmakla birlikte çeşitli devlet yetkilileri şeyhülislamla düzenli ziyaretlerde bulunmakla mükellef kabul edilmekte ama şeyhülislam kimseyi ziyaret etmek yükümlülüğü altında tutulmamaktadır⁵². Bütün bu bilgiler çerçevesinde şeyhülislamın devlet teşkilatında çok ciddi bir itibara sahip olduğundan bahsetmek mümkündür.

Şeyhülislamın bu gücünün kaynağı emri altında çalışan geniş kadrolara hükmetmesi de-ğil, din ve hukuku temsil etmesi ve bu temsiliyet vesilesiyle halkta belirli bir tesirinin olmasıdır. Bu temsil ve tesir şeyhülislamın bir çeşit denetleyici olarak devlet teşkilatında da yüksek bir kademedede yer almasını sağlamıştır. Reyhan'ın ifadeleriyle,

Padişahın siyasal ve toplumsal konular üzerinde herhangi bir faaliyette bulunurken, ilmiye sınıfının lideri şeyhülislama danışıp, yapacağı işlerin İslam şeriatına aykırı olup-olmadığı hakkında fetva alması, elbette ki, şeyhülislamın siyasal iktidar üzerinde başka hiçbir bürokratta rastlanmayan siyasal iktidar gücünü göstermektedir⁵³.

Şeyhülislam öncelikle hem dinin hem de hukukun en yüksek temsilcisidir. Bir fiil ya da düzenlemenin dine ve hukuka uygun olup olmadığına dair resmen görüş bildirmekle mükelleftir. Bu görüşleri her ne kadar doğrudan hüküm ve sonuç doğurmasa da oluşturduğu tesir bakımından çok etkili olabilmektedir. Özellikle isyanların ya da iç karışıklıkların olduğu idarenin zayıf zamanlarında padişah aleyhine fetva verebileceği için kendisinden çekinildiği nakledilmektedir⁵⁴.

Aslında, daha önce de ifade edildiği gibi, İslam'ın yayılışından itibaren her toplumda İslam hukuku bakımından öne çıkan ve fetva veren âlimler bulunmuştur. Devletler önemli düzenleme ve değişiklikler yapacakları durumlarda, özellikle de olası itirazları dindirmek için gerekli görüldüğü takdirde, bu sivil alanda varlığını sürdüren âlimlerden fetva almak yoluna gitmiştir. Osmanlı Devleti'yle beraber şekillenen yenilik müftülük kurumunun da devlete entegre edilmesi olmuştur.

Devlette resmi bir fetva makamı oluşturulması ifta faaliyeti bakımından iki büyük etkiye sebep olmuştur. Öncelikle devlet tarafından maaşı ödenen bu resmi makamda çalışan memur-lardan siyasi otoritenin isteklerine aykırı bir fetvanın sadır olması ihtimali zayıflamıştır. Bağımsız bir müftüye nazaran geçimini devlet tarafından kendisine verilen maaş ve nimetler üzerinden sürdüren bir görevlinin kamu otoritesinin kararlarına fetva yoluyla karşı çıkması olanağı açıkça daha düşüktür⁵⁵. Üstelik padişahın şeyhülislamı istediği anda azledebilmesi de bu

⁵² Kılıç, "İlmiye Teşkilatı", s. 306.

⁵³ Cenk Reyhan, "Osmanlı Devleti'nde Siyasal İktidar ve İlmiye Sınıfı", *Amme İdaresi Dergisi*, 32/3 (1999), s. 79.

⁵⁴ Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı*, s. 178.

⁵⁵ Devletten maaş almamaları halinde fetva veren âlimler yer yer kendi mesleklerini icra ederek, yer yer de vakıflardan yapılan ödemeler, bağış, hediye ve sadaka gibi alternatif yollarla geçimlerini sağlamaktaydı. Muhammed Khalid Masud, Brinkley Messick ve David S. Powers, "Müftüler, Fetvalar ve İslâm Hukukunda Yorum", çev., Gökçe Çataloluk ve Sercan Gürler, *İÜHFİM*, LXIV/1 (2006), s. 331-332. Öte yandan bu durum da müftülerin rüşvet karşılığında ve kişisel çıkarlarını temin etmek için fetva verme risklerini ortaya çıkarmaktadır. Bu sorunun irdelenmesi, ilim faaliyetleri karşılığında bir ücretin alınıp alınmayacağına ilişkin İslam hukukunun kadim tartışmalarından birine de temas ederek, çalışmamızın kapsam ve sınırını aşmaktadır.

anlamdaki şartları daha da ağırlaştırmaktadır. Bu durum, fetva makamının devlete entegre edilmesinin bu makamın etkinliğine ilişkin ilk ve olumsuz etkisi olarak görünmektedir.

Diğer taraftan, fetva makamının bu şekilde kurumsallaştırılmış olması etki ve gücünü de büyük oranda arttırmaktadır. Tüm ülkedeki müftüler ve genel olarak ilmiye sınıfının başı olduğundan dolayı şeyhülislam tarafından verilen bir fetva bir bütün olarak ilmiye sınıfının otoritesini arkasına almaktadır. Bu durum verilen fetvanın etkisinin daha yüksek olmasına yol açmaktadır. Müftülük kurumsallaşmadan önce bir âlimin verdiği fetva başka bir âlim tarafından basitçe nakzedilebilmektedir. Bu tip durumlarda fetvanın etkisini belirleyen unsur fetvayı veren âlimin toplumsal prestiji olmaktadır. Fakat müftülüğün teşkilatlandırılması ve devlete entegre edilmesinin ardından şeyhülislamın verdiği fetva bütün müftülük teşkilatını arkasına alarak çok daha ciddi bir toplumsal itibara sahip olmuş görünmektedir. Bundan dolayı şeyhülislamın fetvasının herhangi bir âlimin verdiği fetvaya nazaran çok daha etkili olduğunu söylemek mümkündür.

Netice olarak, şeyhülislamın itibarının arkasında esas olarak İslam hukukunun aşkın yapısı yatmaktadır. İslam hukukunun kaynağı ilahi kabul edildiğinden dolayı siyasi otoritenin hukuk yapma alanları ziyadesiyle daralmaktadır. Üstelik siyasi otoritelerin özgürce kanunlaştırma yapabildikleri örfi hukuk alanı, teorik olarak, şer'i hukuka tabi olmalıdır⁵⁶. Yukarıda da değindiğimiz üzere, İslam hukukuna aykırı bir düzenleme ya da uygulama olsa dahi, bunun bir şekilde İslam hukuk ile bağdaştırılmaya çalışılmış ve İslam hukukçularının onayı aranmıştır. Böylece aykırı ya da tartışmalı durumlarda bile, şer'i hukukun çerçevesinden çıkılmadığı, topluma gösterilmek istenmiştir. Bu sebeplerle İslam hukuku alanında araştırmalarda bulunan âlimler, hukukun içeriği konusundaki en büyük otoriteler olarak şekillenmişlerdir.

Şeyhülislamın iki çeşit fetva verdiğiinden bahsedilmektedir. Bunlardan ilki, özel kişiler veya kadılar tarafından sorulan sorulara ilişkin cevaplar olarak formüle edilmiş hukuki önermelerdir. Bu tür fetvaların icrailik yeteneği olmasa da kadılar tarafından verilen hükümlerde bu fetvalardan geniş bir şekilde istifade edildiği tarihi bir vakıdır. Hatta bazen Divan-ı Hümayunca kadılara, Şeyhülislam fetvası gereğince hükmetmeleri ya da yargılama yapmaları gerektiği bildirilmiştir⁵⁷. Şeyhülislamın verdiği diğer fetvalar ise literatürde "fetava-yı şerife"

⁵⁶ Reyhan, "Osmanlı Devleti'nde Siyasal İktidar ve İlmiye Sınıfı", s. 78.

⁵⁷ Bu hususa ilişkin mühimme kayıt örnekleri mevcuttur. Bir kayıt şöyledir: "*Mısır beğlerbeğisine ve kadısına hüküm ki: hâliyâ Mısır'da bazı Yahudiler Müslüman olan Arab câriye ve kul istihdâm eyleyüb bu husûs için tâife-i yahûd Müslüman olan Arab câriye ve kul istihdâm eylemeleri şer'an câiz olmaz deyu fetvâ-yı şer'iyye olduğu i'âm olunmağın şer'i şerife muvâfık olan fenvâ mucibince amel olunmasın emr idüb buyurdum ki vardukda bu husûs için olan fetvâ-yı şer'iyye mucibince amel idüb hılâfına cevâz göstermeyesin.*" Fatih Çiçek, "69 Numaralı Mühimme Defterinin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi (s. 169-336)", Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi, 2011, s. 199.

Buna ilişkin bir diğer mühimme kayıt örneği ise şu şekildedir: "*Kavala kâdisına ve sâbıkâ Zihne kâdisı olan Hacı Mehmed'e hüküm ki: Düstûr-u mükerrer müşir-i mufâhham ale'l ahir vezirim Mehmed Paşa edâme'llahu te'âlâ iclalühünün haklarından âdemleri dört yük akçe götürürken Kavala karibinde âdemleri ve akçe zayı' olmağın şer'le zuhûra getürmek için hüküm-ü Hümayûnum verilüb lakin bu fesâdı edenler kimler ediğü şer'le zuhûra getürülmemegi'ni ol cânibde şirret ve şekâ ile maruf olub töhmet sâbıkâları olanlar ahz olunub habs olunursa zuhür etmek ihtimali olub ve bu bâbda fetva-i şerife dahi olduğu i'âm olunmağın bu bâbda fetva-i şerife mucibince amelidüb alel tenbîh bu fesâdları edenler zuhûra getürülmek emridüb buyurdum ki: Vardukta bu bâbda evkât-ı mukayyed olub husus-u mezbûru sayire kıyas etmeyüb fetva-i şerife mucibince töhmet sâbıkâları olub şirret u şekâ ile maruf*"

olarak da bilinen, çoğunlukla padişahın sorusuna cevap olarak verilen ve altında şeyhülislamın imzası bulunan fetvalardır⁵⁸. Bu tür fetvalar tarihsel açıdan daha önemli, hukuki açıdan daha etkili, konumuz bakımından da şeyhülislamın hususi rolüyle daha irtibatlıdır.

Özellikle bahsi geçen ikinci çeşit fetvalar yordamıyla, şeyhüislamlar padişah ve sadrazamın kanunlaştırma ve icraatlarına karşı bir nevi doğal hukukun temsilcisi pozisyonunda yer almaktadır. Prensip olarak bahsedilen bütün bu eylemlerin hukuka uygunluğuna ilişkin görüş ve kanaatlerini bildirmekte serbest ve hatta bununla muvazzaftır. Bu vazife günümüz açısından bakıldığında, şeyhülislamın teorik açıdan bir çeşit anayasa mahkemesi ya da insan hakları mahkemesi gibi konumlanmasına sebebiyet vermiştir. Şeyhüislamlar aynen bir anayasa mahkemesi gibi örfi kanunların şer'i hukuka uygunluğu konusunda denetimde bulunabilmekte ve yine bu mahkemeler gibi bazı eylem ve icraatların hukuka uygun ya da aykırı olduğunu ilan edebilmektedir.

Şeyhülislamın padişahı denetlemesinin zemini tam olarak burada ortaya çıkmaktadır. Şeriatın temsilcisi şeyhülislam din ve hukuk adına padişahın düzenleme ve eylemlerini tartışma konusu yapabilmektedir. Önemli işlemlerde şeyhülislamdan fetva alınmasının rutin uygulama haline gelmesi⁵⁹ bu denetim mekanizmasını kuvvetlendirmiştir. Böylece, önemli ve görece büyük değişikliklerin şeyhülislamın fetvasına ihtiyaç duyduğuna yönelik bir kanaat oluşmuş, şeyhülislamın bu mekanizmadaki yeri kalıcılaştırmıştır.

Buna rağmen, şeyhülislamın padişahı denetlemesinin önündeki en büyük engel bu makamın devlet teşkilatı içerisinde yer almasıdır. Şeyhüislamlar neticede padişah tarafından tayin ve gerektiğinde azledilmektedir. Üstelik geçimini görevinin karşılığı olarak aldığı maaşla temin etmektedir. Netice itibarıyla şeyhüislamların devlet teşkilatı içerisinde padişahın astı olduğuna ilişkin herhangi bir şüphe mevcut değildir⁶⁰. Bu durum, şeyhüislamların padişahla karşı karşıya gelmesini ciddi ölçüde zorlaştırmaktadır. Karatepe'nin ifadeleriyle, "*Şeyhülislam ve örgütüne bağlı olarak görev yapan kadılar, müftüler ve müderrisler, devletin maaşlı memurları olduklarından, siyasi iktidar karşısında bağımsızlaşarak iktidarın alternatifi bir güç konumuna yükselememiştir*"⁶¹. Şeyhülislamla padişah arasındaki ilişki böyle bir denge üzerinde seyretmektedir.

B. TARİHSEL SÜREÇTE ŞEYHÜİSLAMIN PADİŞAHI DENETLEMESİ

Osmanlı merkez ve taşra teşkilatı arasındaki üyeler çeşitli araçlarla denetleme konusu yapılmış ve böylece devlet kurumlarının ve idarecilerinin hukuka uygun ve topluma yararlı bir şekilde çalışmaları amaç edinilmiştir. Merkez teşkilatının en önemli müessesesi Divan-ı Hümayun, kafes arkası ve arza çıkma yöntemleri ile padişahça denetlenmiş; taşra teşkilatında ise şehzade ve paşa divanları, benzer biçimde lalaların veya Divan-ı Hümayunun gözetiminde

olanlarını ele götürüb alev tenbîh zuhûra getüresin." İbrahim Canpolat, "72 Numaralı Mühimme Defterinin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi (s.160-320)", Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi, 2014, s. 813.

⁵⁸ Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*, 1, s. 71.

⁵⁹ Cin ve Akyılmaz, *Türk Hukuk Tarihi*, s. 168.

⁶⁰ Michael M. Pixley, "The Development and Role of the Şeyhülislam in Early Ottoman History", *Journal of the American Oriental Society*, 96/1 (1976), s. 93.

⁶¹ Şükrü Karatepe, "Osmanlı'da Din-Devlet İlişkisi", *Osmanlı: Teşkilât*, der., Güler Eren, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999, s. 60.

olmuşlardır⁶². Bu başlık altında ise merkez teşkilatının en önemli üyesi ve devletin başı olan padişahın, şeyhülislam aracılığıyla nasıl bir denetim ve sınırlandırılmayla karşı karşıya olduğu tartışılmaktadır.

1. Şeyhülislamın Hukuksal Denetimi

Bir önceki başlıkta tartışılan sebeplerden dolayı şeyhülislamın padişahları denetlemesi çok sık karşılaşılan bir olgu değildir. Genel itibariyle, padişah ile şeyhülislam arasındaki güç eşitsizliği bazı istisnai dönemlerde azalmıştır. Bu durum ya idarenin yaşadığı zaafılardan ya da şeyhülislamlık görevini yürüten kişinin toplumsal prestijinin yüksekliğinden kaynaklanmıştır. Şeyhülislamın gücünün arttığı ya da padişahın gücünün azaldığı bu devirlerde, şeyhülislamın şer'i hukuk adına padişahı denetlemesinin söz konusu olabileceğinden bahsetmek mümkündür. Bu denetimin tek koşulunun idarenin zaaf içerisine düşmesi olmadığı, Kanuni Sultan Süleyman ile Şeyhülislam Ebussuud Efendi arasındaki ilişki örneğinde görünüm kazanmaktadır. Her ne kadar Kanuni Sultan Süleyman kudretli bir padişah olsa da Ebussuud Efendi'nin de çok güçlü bir şeyhülislam olması, ikincisinin ilkinin denetleyebilmesini olanaklı kılmıştır. Ancak netice itibariyle bu denetim ancak böyle istisnai dönemlerde hayata geçirilebilmiştir.

Osmanlı Devleti'nde şeyhülislamın padişaha karşı çıkması konusunda sıklıkla örnek gösterilen vakalardan biri Yavuz Sultan Selim'in Hazine-i Amire muhafızlarından yüz elli kişinin katledilmesini emretmesine karşı Şeyhülislam (Zenbilli) Ali Cemali Efendi'nin sultanın karşısına çıkarak bu kişilerin affını istemesidir. Yavuz Sultan Selim bunun üzerinde "*Sen emri saltanata taarruz ediyorsun, bu senin vazifen değildir*" demiş olsa da (Zenbilli) Ali Cemali Efendi cevaben "*Ben senin ahiretin emrine taarruz ediyorum. Bu benim vazifemdir. Eğer aff ederseniz necat bulursunuz ve aksi halinde azab-ı azime müstehak olursunuz*" dediği nakledilmektedir⁶³. Bu sözün üzerine padişah tarafından katledilmelerine hükmedilen bu kişiler serbest bırakılmıştır.

Buna benzer başka bir örnek ise Şeyhülislam (Zenbilli) Ali Cemali Efendi Yavuz Sultan Selim'i Edirne'ye uğurlarken yaşanmıştır. Şeyhülislam, yolda iplerle bağlanmış dört yüz kişinin bulunduğunu görünce sebebini sormuş, sultanın yasaklamasına karşılık bu kişilerin ipek satın aldığından dolayı bu şekilde bağlandıklarını öğrenmiştir. Bu durum üzerine Şeyhülislam'ın atıyla sultanın yanına gittiği ve bu kişilerin öldürülmesinin helal olmadığını söylediği aktarılmaktadır. Bu ikazdan dolayı öfkelenen Yavuz Sultan Selim'in saltanat işlerinin şeyhülislamın görevi olmadığını söylemesine karşılık, Şeyhülislam (Zenbilli) Ali Cemali Efendi'nin "*Bu ahirete yönelik işlerdendir. Buna müdahalede bulunmak ise benim görevimdir*" dediği aktarılmaktadır⁶⁴.

⁶² Abdullah Vefa Karataş, "Divan-ı Hümayun ile Paşa Divanının Karşılaştırılması – Manisa Şehzâde Sarayı Divânı Örneği", *Adalet Dergisi*, 62-63 (2019), s. 259.

⁶³ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. VII, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1995, s. 137.

⁶⁴ Ali Emiri, "Meşihat-ı İslamiye Tarihçesi", *İlmiye Salnamesi*, der., Seyit Ali Kahraman, Ahmed Nezih Galitekin, and Cevdet Dadaş, İstanbul: İşaret Yayınları, 1998.'den aktaran Davut Dursun, "Osmanlı Devleti'nde Din-Devlet İlişkileri Üzerine Bazı Notlar", *Osmanlı: Teşkilat*, der., Güler Eren, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999, s. 71.

Her iki vakada da dikkat edilmesi gereken nokta şeyhülislam (Zenbilli) Ali Cemali Efendi'nin saltanat işlerine karışmamayı lafzen kabul etmesi fakat buna karşılık sultanın şahsının ahiretiyle ilişkili bir işe karıştığından hareketle tutumunun arkasında durmasıdır. Bu istisnai vakalardan iki sonuç çıkarılabilir: (Zenbilli) Ali Cemali Efendi, din ve hukukun temsilcisi olarak saltanat işine müdahale etmeyeceğini kabul etmiştir. Bu kabul şeyhülislamın yetkisini sınırlandırmasını temsil etmektedir. Buna mukabil, başka bir argümandan hareketle yine de "saltanat işine karışmayı" sürdürmüş ve sonuç almıştır.

Nitekim Şeyhülislam Ebussuud Efendi'nin Kanuni Sultan Süleyman döneminde yapılan kanunlaştırma hareketlerine önemli ölçüde katkı sunduğu ifade edilmektedir. Özellikle Budin Kanunnamesi'nin şer'i hukuka uygun bir biçimde hazırlanmasında Ebussuud Efendi'nin itiraz ve direnmeleri etki sahibi olmuştur⁶⁵. Bunun haricinde, Ebussuud Efendi'nin şer'i konularda verdiği fetvaları padişaha arz ederek kanunname formatında neşredilmesini sağladığı da bilinmektedir⁶⁶. Ayrıca Ebussuud Efendi, kendi döneminde çıkarılan kanunnamelerde yer alan maddelerin şer'i hukuka uygunluğuna ilişkin fetvalar verebilmiştir. Bu kapsamda, Ebussuud Efendi'nin gerek umumi gerekse eyalet kanunnamelerinde yer alan hınzır vergisinin haram olduğuna ilişkin bir fetva verdiği bilinmektedir⁶⁷. Dolayısıyla Ebussuud Efendi'nin padişahın tesis ettiği düzenleyici işlemleri İslam hukuku adına denetleme geleneğini başlattığından bahsetmek mümkündür.

Konu hakkında verilebilecek önemli örneklerden biri yine Şeyhülislam Ebussuud Efendi'nin meşhur "*na meşru nesneye emr-i sultani olmaz*" fetvasıdır. Ebussuud Efendi'nin bu fetvayı birtakım kapitülasyonların kabul edilmesinin ardından yargısal süreçlerde müstemelerin de şahitlik yapabilmesine sultan tarafından müsaade verilmesine ilişkin olarak verdiği ifade edilmektedir⁶⁸. Dolayısıyla söz konusu fetvanın altyapısında sultanın bir kararına karşı şeyhülislamın şer'i hukuka dayanarak karşı çıkması yer almaktadır.

Fakat bu açık fetvanın lafzı bundan çok daha fazlasını ifade etmektedir. Aslında bu fetva bizzat sultanın dahi şer'i hukukla sınırlandırılmış olmasının yeniden ilanıdır. Hukuka uygun olmayan bir konuda sultanın emrinin söz konusu olamayacağını ifade eden bu fetvayla, Şeyhülislam Ebussuud Efendi sultanı kendi "yetki sınırlarına" doğru geri çekilmeye zorlamaktadır. Bu açıdan da bu tarihsel fetvanın hem hukuk tarihimiz hem de bu çalışmanın konusu bakımından anahtar niteliğinde olduğunu söylemek yerinde olacaktır.

Şeyhülislamın padişahla karşı karşıya geldiği sınırlı vakalar arasında III. Mehmet (ö. 1595) devrinde bu görevi yürüten Sunullah Efendi'nin (ö. 1612) padişahla birkaç defa

⁶⁵ Karatepe, "Osmanlı'da Din-Devlet İlişkisi", s. 59.

⁶⁶ Ayrıntılı bilgi için bkz. Nası Aslan, "Klasik Dönem Ceza Kanunnâmeleri Bağlamında Osmanlı Hukukunun Şer'iliği Üzerine", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 3/2 (2003), s. 27.

⁶⁷ Uriel Heyd, *Studies in Old Ottoman Criminal Law*, Oxford: Oxford University Press, 1973, s. 191.

⁶⁸ İslam Ansiklopedisi, Ahmet Akgündüz, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1994, "Ebüssuud Efendi" maddesi, s. 368; Mehmet Akif Aydın, "Osmanlı'da Hukuk", *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, der., Ekmeleddin İhsanoğlu, İstanbul: İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi (IRCICA), 1994, s. 386. Murat Akgündüz ise bu fetvanın Ayasofya evkafına ait dükkânların kiracılarının pahalı malzeme ile iş yapmalarını gerekçe göstererek padişahın aldıkları kiralardan arttırılmamasına ilişkin isteklerini onaylayan ferman için olduğunu belirtmektedir. Akgündüz, "XIX. Asır Başlarına Kadar Osmanlı Devleti'nde Şeyhu'l-İslâmlık", s. 90.

münakaşaya girmiş olması da sayılmaktadır. Sunullah Efendi'nin şeyhülislamlığa tayin edildiğinde kendisini saraya davet ederek baş başa görüşen III. Mehmet'e "*Hilaf-ı şer'i şerif olan evda' ve etvarın birine rızam yoktur*" diyerek keskin bir tutum aldığından bahsedilmektedir⁶⁹. Bunun yanında Padişah I. Ahmet'in (ö. 1617) İran seferi için yola çıkmış orduyu Üsküdar'dan döndürme kararına karşılık Şeyhülislam Sunullah Efendi'nin padişahla tartışarak padişahı açıkça tenkit ettiği nakledilmektedir⁷⁰.

Buna benzer başka bir misal Sultan II. Osman'ın (ö. 1622) kendisinden iki yaş küçük bulunan kardeşi Şehzade Mehmed'in katli için Şeyhülislam Esad Efendi'den (ö. 1625) fetva istemesidir. Esad Efendi bu fetvayı vermemiş fakat Rumeli Kazaskeri Taşköprülüzade Kemaleddin Efendi (ö. 1621) şeyhülislam olma ümidiyle bu fetvayı vermiştir⁷¹. Dolayısıyla bu vaka da şeyhülislam padişahın istediği bir fetvayı hukuki ve dini sebeplerden kaynaklanan gerekçelerle vermeyi reddetmiş olsa da padişah ihtiyaç duyduğu fetvayı alacak başka bir merciyi rahatça bulmuştur⁷².

Öte yandan bu gibi örnekler pek çoğaltılamamaktadır. Bazı öne çıkan isimleri istisna kabul edersek, Osmanlı devlet teşkilatının rutin işleyişinde şeyhülislamların padişahların kararlarını aktif bir şekilde denetlemesinin çok yaygın olmadığı açıktır. Bunun sebebi kısmen şeyhülislamların İslam hukukuna ve kendi yetkilerine ilişkin alternatif yorumlara sahip olmaları olabileceği gibi, bu alternatif yorumların da şekillenmesinde en azından kısmen etkili olan daha önemli bir sebebin padişahların şeyhülislamları gerekçesiz bir şekilde azledebilmeleri ve istedikleri fetvayı vermeye hazır olan şeyhülislamları makama tayin edebilmelerinin oluşturduğu caydırıcılık olduğu söylenebilir. Öte yandan şeyhülislamların pratikte sürekli bir hukuki denetim ilişkisi geliştirmek yerine daha çok idari kriz dönemlerinde bu krizlerin çözümü doğrultusunda rol üstlenerek başka bir çeşit denetimde bulduklarından bahsedilebilir. Bir sonraki başlıkta padişahların hal edilmeleri sürecinde şeyhülislamların işlevi tartışma konusu yapılmaktadır.

2. Padişahların Hal Edilmesinde Şeyhülislamlar

Şeyhülislamların padişahın denetlenmesi bağlamındaki bir diğer işlevinin padişahların hal edilmeleriyle ilgili olarak ortaya çıktığından bahsetmek mümkündür. Şeyhülislamların padişahların hal edilmeleriyle ilgili iki temel rolü mevcuttur. İlki yüksek bürokrasi mensubu olarak hal kararlarının alınmasına katkı sunmak ve ikincisi ise fetva vererek bu kararları meşrulaştırmaktır.

Şeyhülislamın bu iki işlevinin ilki durumun zorlaması halinde geri kalan yüksek bürokratlarla beraber hal kararının alınmasına dâhil olmak şeklinde görünüm kazanmaktadır. Karal; Tunuslu Hayrettin Paşa'nın "İslam Devletlerinde Gerekli Reform" başlıklı kitabından naklen Engelhardt'ın Kanuni Sultan Süleyman tarafından çıkarılan bir kanunnamenin şu satırları

⁶⁹ Akgündüz, "XIX. Asır Başlarına Kadar Osmanlı Devleti'nde Şeyhu'l-İslâmlık", s. 91.

⁷⁰ Akgündüz, "XIX. Asır Başlarına Kadar Osmanlı Devleti'nde Şeyhu'l-İslâmlık", s. 91.

⁷¹ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C. 3, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1988, s. 141.

⁷² Tabii ki burada kazaskerin fetva verip veremeyeceği konumuzun dışında kalan ayrıca tartışılması gereken bir meselesidir.

alınıldığını ifade etmektedir: “Devlet idaresi ulema ile vükelaya tevdi edilmiştir. Padişahın doğru yoldan sapsması halinde, ulema ve vükela ordu reislerini keyfiyetten haberdar ederek padişahı tahttan indirip yerine hanedan erkanından diğerini seçeceklerdir.”⁷³. Gerçekten Osmanlı Devleti’nin uzun ve zorlu tarihi boyunca pek çok padişah birçok kez siyasi dengelerin zorlamasıyla gelişen süreçler sonucunda çeşitli gerekçelerle tahttan indirilmiştir. Şeyhülislamın bu vakalardaki rolü öncelikle yine siyasi şartlar müsait olduğunda bir bürokrat olarak bu kararın alınışına iştirak etmesidir.

Fakat şeyhülislamın hal vakalarında ikinci bir rolü daha vardır. Bu rol daha simgesel olmakla birlikte şeyhülislama özgüdür ve kurumun devlet teşkilatı içerisindeki konumunu yukarıya çekmeye daha elverişlidir. Hal işlemi sonuç itibarıyla devletin başında olan ve tüm devlet bürokrasisini tayin eden kişinin kendi tayin ettiği kişiler tarafından tahttan el çektilmesi anlamına gelmektedir ve siyasi bir olaydır. İşin niteliğinden dolayı bu siyasi olayı hukuki çerçeveye kavuşturmak kolay değildir.

Şeyhülislamın rolü bu noktada başlamaktadır. Şeyhüislamlık da her ne kadar aynı bürokratik yapı içerisinde yer alan bir kurum olsa da daha önce de ifade edildiği gibi şeyhülislamın din ve hukukun temsilcisi mahiyetindedir. Öte yandan İslam hukuku açısından sultan hukukun asli kaynağı değildir. Bu sebepten dolayı şeyhülislam sultanı da aşan ve sultan için de geçerli olan hukukun temsilcisi olarak fetva vermek suretiyle bu hal işlemini meşrulaştırabilmektedir. Bu yolla, sultanı hal eden güçlerin eylemleri hukuka uygun hale gelmekte ve yeni sultanın tahta yerleşmesi söz konusu olmaktadır. Dolayısıyla şeyhülislamın hal fetvaları padişahların tahttan indirilme yöntemlerine ilişkin teamüle dayanan hukuki bir kurum mahiyeti kazanmaktadır.

Kuşkusuz şeyhülislamın bu rolü yalnızca padişahların değil diğer yüksek bürokrasi mensuplarının da azl ve hatta kimi zaman katli için de söz konusu olabilmektedir. Osmanlı tarihine yeniçeri isyanları olarak geçen vakaların çok önemli bir kısmında isyancılar azl veya katledilmesini istedikleri kişilerin şeriata aykırı davrandığını öne sürmüş ve bu iddialarını bir şeyhülislam fetvasıyla gerekçelendirmeye çalışmıştır⁷⁴.

Osmanlı’da şeyhülislamın bu meşrulaştırıcı etkisine çok önem verilmiştir. Konumuz bakımından önem arz eden padişahların hal edilmesine ilişkin neredeyse bütün vakalarda şeyhülislamın fetvası bir şart olarak aranmıştır. Nitekim Osmanlı Devleti’nin uzun siyasi hayatı boyunca pek çok padişah şeyhülislamın fetvasıyla hal edilmiştir. Örneğin, II. Osman (1622), İbrahim (1648), IV. Mehmet (1687), II. Mustafa (1703), III. Ahmet (1730), III. Selim (1807), IV. Mustafa (1808), Abdülaziz (1876) ve II. Abdülhamit (1909) şeklinde sayılmaktadır⁷⁵. Öte yandan I. Mustafa (1613 ve 1623), İbrahim (1648), V. Murat (1876) gibi

⁷³ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. VIII, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2007, s. 196.

⁷⁴ Östen, “Osmanlı Hukukunda Fetvâ”, s. 42.

⁷⁵ Östen, “Osmanlı Hukukunda Fetvâ”, s. 39. Elmas, “Hal’ Fetvaları Işığında Osmanlıda Şeyhülislamın Siyasi Konumu”, s. 94-147.

bazı padişahlar da yine şeyhülislam fetvasıyla fakat bu defa akıl zayıflığı gerekçesiyle tahttan indirilmiştir⁷⁶.

Padişahların hal ve katli hakkında verilmiş fetvalar bulunmaktadır. Bu fetvalarda, diğer tüm fetvalarda olduğu gibi, padişahın ismi özel olarak zikredilmemektedir. Fakat buna karşılık vakanın şartları sayılarak durum yine de büyük ölçüde muayyenleştirilmektedir. Bu fetvalara bir örnek şu şekilde gösterilebilir:

Emirü'l-mü'minin bulunan Zeyd'in makam-ı imâmetde bulunmasını Müslimîn kerih görüb Zeyd-i mezbur dahî Müslimînin kerih gördüklerini kendinin makam-ı imametde bulunmasını istemediklerini bildiği halde makam-ı imameti terk idüb çekilmeyecek olur ise o halde Zeyd mutegallib mezburun katli câiz olur mu?

El-cevab: Lâzım olur⁷⁷.

Şeyhülislamın akli dengesini koruyamadığı öne sürülen padişahların tahttan indirilmesi için de fetva verdiğinden bahsedilmişti. Şeyhülislam Hocasade Mehmed Esad Efendi (ö. 1625), Sultan I. Mustafa'nın (ö. 1639) İstanbul'daki türbeleri gezip denizdeki balıklara altın dağıttığının kendisine nakledilmesiyle 26 Şubat 1618 tarihinde I. Mustafa'nın hal'i için fetva vermiştir. Benzeri mahiyette başka bir şöhretli fetva ise Şeyhülislam Abdurrahim Efendi'nin (ö. 1716) Sultan İbrahim (ö. 1648) hakkında verdiği fetvadır. Abdurrahim Efendi fetvasını şu şekilde hazırlamıştır:

Menâsib-ı 'ilmiyye ve seyfiyyeyi ehline vermeyip rüşvet ile tevcihin edüp nizâm-ı âleme hâle veren pâdişâhın hal' ve izâlesi câiz olur mu?

El-cevab: Olur, el-fakîr Abdürrahîm, sene 1057⁷⁸.

Görüldüğü gibi Abdurrahim Efendi hazırladığı hal fetvasında Sultan İbrahim'in ruh sağlığıyla alakalı bir hususa değinmemiş, yalnızca ilmiyye ve seyfiyye sınıflarındaki kamu görevlerini ehliyet ve liyakat esasına tabi bir şekilde dağıtmamasını hal edilmesi için yeterli sebep kabul etmiştir. Fetvanın bu içeriği genelde İslam hukuku üzerinden yapılacak bir hukuki denetime, özelde ise şeyhülislamlara çok ciddi bir teorik zemin açmaktadır. Bu fetvanın Sultan İbrahim'in hal'i için yeterli sayılması benzeri usulsüzlüklerin yani kamu görevlerini ehliyet ve liyakat ilkelerine aykırı bir şekilde dağıtmanın bir padişahın tahttan indirilmesi için yeterli olacağı hükmünü içinde barındırmaktadır.

Fakat pratikteki durum ise farklıdır. Gerçek hayatta, bir padişahın tahttan indirilmesi için başta bürokrasinin tepesinde yer alan yetkililerin bir çeşit uzlaşısını içeren çeşitli siyasi dinamiklerin gerçekleşmesi gerekmektedir. Bu kararın alınmasının ardından şeyhülislamın fetvası şekli bakımından hukuka uygunluğu sağlama ve yaşananları topluma izah edebilme aracı olarak kullanılmaktadır. Dolayısıyla fetvanın tam olarak ne gerekçeyle verildiği ve nasıl düzenlendiği pratikte çok da önemli olmamaktadır.

⁷⁶ Örsten, "Osmanlı Hukukunda Fetvâ", s. 39.

⁷⁷ Hacı Şakir, *Fetâvâ-yı Şerife*, Kahire: Matbûa-i İçtihad, 1320, s. 19.no: 15'den aktaran Örsten, "Osmanlı Hukukunda Fetvâ", s. 40.

⁷⁸ Akgündüz, "XIX. Asır Başlarına Kadar Osmanlı Devleti'nde Şeyhu'l-İslâmlık", s. 163-164.

Bu meyanda verilebilecek örneklerden başka birisi de III. Selim'in (ö. 1808) hal'ine ilişkin Şeyhülislam Şerifzade Mehmet Ataullah Efendi (ö. 1811) tarafından verilen fetvadır. Şeyhülislam Ataullah Efendi, III. Selim'in tahttan indirilmesi hususunda verdiği fetvasında “*emir ve fermanları ile halkını Avrupa düzenine uymaya zorlayarak şeriata muhalif hareket eden bir padişahın saltanat makamına layık olamayacağını*” belirtmiştir. Kuşkusuz bu fetva önceki örneklere nazaran daha siyasi bir görünüm arz etmektedir ve daha açık bir “denetim” iması barındırmaktadır. Fakat bu fetvanın da arka planında isyan ederek devlet merkezini ele geçiren isyancıların teşvikinin bulunduğu gözlerden kaçırılmamalıdır⁷⁹.

Osmanlı tarihinin çok daha ileri bir aşamasından Şeyhülislam Hasan Hayrullah Efendi'nin (ö. 1898) Sultan Abdülaziz'in (ö. 1876) hal'i için verdiği fetva da bu fetvalar arasında sayılabilir. Abdülaziz tamamen siyasi amaçlarla hal edilmek istense de Hasan Hayrullah Efendi tanzim ettiği fetvanın içeriğine sultanın akli dengesinin bozuk olduğuna yönelik bir ibareyi de yerleştirmiştir. Karal'ın aktarımıyla, hal fetvasını vermek konusunda son anda tereddüte düşen şeyhülislamın tehir teklifine Süleyman Paşa şu şekilde cevap vermiştir: “*Efendi hazretleri, artık iş isten geçti. Şu anda birçok muhterem paşalar bir daimi tehlike içinde bulunuyor. Bunların hayat ve selameti efendimizin elindedir.*”⁸⁰. Buna binaen Şeyhülislam Hasan Hayrullah Efendi aşağıda yer alan fetvayı vermiştir:

Emirülmüminin olan zeyd muhtelişşuur ve umuru siyasiyeden bibehe olup emvali miriye mi mülk ve milletin takat ve tahammül edemeyeceği mertbe masarifi nefsanitiesine sarf ve umuru diniye ve dünyeviyeyi ihlâl ve teşviş ve mülk ve milleti tahrip edip bekası mülk ve millet hakkında muzır olsa, hal'i lâzım olur mu?

El-cevap: Olur.⁸¹

Bütün bu fetvalardan anlaşılacağı üzere şeyhülislamlar yüksek bir teorik denetim gücünü ellerinde bulundurmaktadırlar ve padişahların hal edilmesini hukuka uygun hale getirme yetkisine sahip kabul edilmektedir. Üstelik hal fetvalarını Osmanlı Devleti'nde kullanılan fetva formülasyonu mucibince umumi bir dille ifade etmek suretiyle teorik açıdan bütün padişahları bağlayan bir hukuki çerçeve çizmiş olmaktadır. Sözelimi kamu malını milletin tahammül edemeyeceği derecede şahsı için sarf etmek bir padişahın hal edilmesi için geçerli sebep olduğunda, teorik olarak, bu sebebin geri kalan bütün padişahları da bağladığından bahsetmek gerekmektedir. Bu fetva mucibince aynı kusura sahip olan padişahların da yine hal edilmeleri gerekmektedir. Bu durum şeyhülislamların çok ciddi bir teorik güce sahip olmaları anlamına gelmektedir.

Fakat şeyhülislamların fiili durumda da aynı güce sahip olduklarından bahsetmek zordur. Fetvalarının teorik gücüne karşılık teşkilat içerisindeki konumları ve neticede padişahın astı olarak kabul edilmeleri, şeyhülislamların İslam hukukuna dayanarak ortaya koydukları özgür fetvalarla padişahları azletmelerine olanak tanımamaktadır. Ayrıca şeyhülislamların denetim fonksiyonunu icra edememesindeki tek engelin bizatihi padişah ya da aralarındaki konum

⁷⁹ Akgündüz, “XIX. Asır Başlarına Kadar Osmanlı Devleti'nde Şeyhu'l-İslâmlık”, s. 164.

⁸⁰ Karal, *Osmanlı Tarihi*, VII, s. 108.

⁸¹ Karal, *Osmanlı Tarihi*, VII, s. 108.

farklılığı olmadığını, devlet bürokrasinin de zaman zaman buna mani olduğunu belirtmek gerekir.

Hal fetvalarının, padişahın hal'i için yeterli şartların oluşmasının ve fiilen kararın alınmasının ardından bu kararı meşrulaştırıcı bir unsur olarak anlaşılması daha doğru olacaktır. Dolayısıyla şeyhülislamın çoğu kez bu hal işlemlerinde fiili durumu meşrulaştıran aktörler olarak görünüm kazanmaktadır.

SONUÇ

Şeyhülislamlık kurumu bütün İslam ülkelerinde sivil alanda hâlihazırda var olan âlim ve müftülerin Osmanlı Devleti'nde resmi devlet teşkilatına kazandırılmasıyla hayata geçirilmiştir. Başkent'in müftüsünün öncelikle ulema ve dolayısıyla geri kalan müftülerin ve ardından tüm ilmiye sınıfının başı olarak kabul edilmesiyle beraber şeyhülislamlık kurumu da olgunlaşarak teşekkül etmiştir. Kurum ilk dönemlerinde gerek padişah gerek de toplumsal hayat üzerinde pek de etki sahibi değilken tarihsel süreç içerisinde çok ciddi bir güç ve etkinlik kazanmıştır.

Bu duruma rağmen Osmanlı Devleti'nde şeyhülislamın padişah tarafından tayin ve azledilmektedir. Dolayısıyla şeyhülislamlık da netice itibarıyla bir çeşit kamu görevidir ve bu makamı işgal eden kişiler kuşkusuz padişahın aslarıdır. Üstelik özellikle de Kanuni Sultan Süleyman döneminden sonra teamülen de olsa makamlarına ilişkin herhangi bir güvenceleri söz konusu değildir. Osmanlı tarihinde şeyhülislamın rahatlıkla azledildiğine ilişkin pek çok örnek bulunmaktadır.

Şeyhülislamın İslam din ve hukukunu temsilen Osmanlı yönetimini desteklemekte ve denetlemektedir. Bu görevlerini ifa ederken kullandıkları temel araç fetva kurumudur. Bu makamda yer alan kişiler fetvalar vererek bir eylem, işlem ya da olgunun hukuka uygunluğunu ya da aykırılığını tespit etme yetkisine sahiptir ve aslında kurumun prestijinin kaynağı da bu yetkiden kaynaklanmaktadır. Her ne kadar görevleri genel olarak icrai değil istisnai olsa da ilmiye sınıfının başı olmasının bir sonucu olarak bu sınıfa mensup görevlilerin tayini de şeyhülislam tarafından yerine getirilmektedir.

Osmanlı Devleti'nde devlet iktidarının İslam hukuku tarafından sınırlandırıldığı kabul edilmektedir. Teorik olarak, bizzat padişah dahi İslam hukukuna aykırı bir düzenleme, işlem ya da eylem gerçekleştirebilme yetkisine sahip değildir. Üstelik, yine bizzat padişah dahi İslam hukukunun hükümlerini yorumlama konusunda bir otorite olarak kabul edilmemektedir. Sonuçta bir müçtehit hukuku olan İslam hukuku ancak yeterli ilme sahip kişiler tarafından yorumlanabilmektedir. Ulemanın ve ilmiye sınıfının başı olan şeyhülislam da devlet teşkilatında bu hukukun anlaşılmasında ve yorumlanmasında nihai otorite olarak kabul edilmektedir. Bu teorik çerçevede, şeyhülislamın padişahı denetlemesinin temel zeminini teşkil etmektedir.

Fetva makamının Osmanlı Devleti'nde olduğu gibi yönetim teşkilatına entegre edilmesinin söz konusu fetvalara ve bu fetvalar yoluyla yapılan hukuki denetimin etkinliğine hem faydasının hem de zararının bulunduğunu söylemek mümkündür. İlk olarak, fetva makamının netice itibarıyla padişahın astı olarak devlet yapılanmasına entegre edilmesi bir çeşit özgürlük ve bağımsızlık sorununun şekillenmesine sebep olmuş görünmektedir. Şeyhülislamın padişah

tarafından tayin ve gerekçesiz bir şekilde azledilebiliyor olması bu makamı taşıyan kişilerin padişahın iradesinin aleyhine bir fetvayı vermekte zorlanmasına yol açmıştır.

Fakat bununla birlikte bu entegrasyon işlemi fetva makamının teşkilatlandırılmasına sebep olarak şeyhülislam tarafından verilen fetvaların gücünü arttırmaktadır. Bu teşkilatın olmadığı İslam toplumlarında bir âlim tarafından verilen fetva diğer bir âlim tarafından rahatça nakzedilebilmekte ve fetvanın itibarı fetvayı veren âlimin bireysel prestijine bağlı olmaktadır. Oysa şeyhülislam tarafından verilen fetvalar bütün bir ilmiye sınıfının otoritesini arkasına aldığından dolayı daha büyük bir etkinliğe sahiptir.

Tarihsel süreç içerisinde şeyhülislamın padişahları fetva yoluyla denetlemesine çok sık şahit olunmamıştır. Özellikle (Zenbilli) Ali Cemali Efendi veya Ebussuud Efendi gibi öne çıkan birtakım kişilerin dışında şeyhülislam padişahla çok fazla karşı karşıya gelmemiş görünmektedir. Bu durumun oluşmasında şeyhülislamın İslam hukukunu ve kendilerinin bu hukuktan kaynaklı yetkilerini farklı yorumlamaları rol oynamış olabileceği gibi padişahların şeyhülislamı gerekçesiz bir şekilde azledebilmeleri ve istedikleri fetvayı veren kişiyi şeyhülislam olarak tayin edebilmelerinin oluşturduğu caydırıcılık da etkili olmuş görünmektedir.

Diğer yandan şeyhülislamın padişahların hal edilmeleri süreci üzerinden bir çeşit denetim uyguladığından da bahsetmek mümkündür. Bir padişahın, neticede kendisinin tayin ettiği yönetici sınıf tarafından hal edilmesinin hukuki herhangi bir izahı mevcut değildir. Bu noktada şeyhülislam devreye girerek bu hal işlemlerini hukuken meşrulaştırma işlevini yerine getirmektedir. Şeyhülislam gerekli siyasal şartlar oluştuğunda kendilerinden talep edilen hal fetvasını vererek padişahı tahtından indirecek nihai ve hukuki işlemi gerçekleştirebilmektedir.

Şeyhülislam tarafından hazırlanan bu fetvalar umumi tabir ve belirlemeler içermektedir. Bundan dolayı zımnen bütün padişahları bağlayan birtakım şartların ortaya koyulması niteliğini taşımaktadır. Fakat teorik zeminin bu ölçüde geniş olmasına karşın şeyhülislamın bizzat kendilerinin inisiyatif olarak bir padişah için hal fetvası vermesiyle karşılaşmadığını söylemek gerekmektedir. Tarihsel süreç içerisinde daha ziyade şeyhülislamın yer yer kendisinin de dâhil olduğu bürokratik elit tarafından verilen hal kararının fetva yoluyla meşrulaştıran bir işleve sahip olduğunu söylemek daha doğru olacaktır.

Netice itibarıyla şeyhüislamlık Osmanlı Devleti'nde iktidarın hukuk yoluyla sınırlandırılması açısından fevkalade yüksek bir temsili öneme sahiptir. Kurumun aynı zamanda bu bağlamda çok ciddi teorik imkânlarla haiz olduğu da rahatlıkla söylenebilir. Şeyhüislamlık kurumunun ortaya çıktığı dönem açısından incelendiğinde, bizzat padişah tarafından gerçekleştirilenler dâhil devletin bütün eylem ve işlemlerini hukuka uygunluğu bakımından değerlendirecek prestijli bir yetkilinin devletin tepe kadrosunda görevlendirilmesinin sınırlı iktidar fikrinin kurumsal bir görünümü olduğunu söylemek mümkündür. Dönemin koşulları çerçevesinde şeyhüislamın varlığı ve tarihsel misyonu alışık olunmayan bir fenomendir. Şeyhüislamlık kurumunun kurulması, devletin hukuk tarafından sınırlandırılmasının bizzat devlet tarafından kurumsallaştırılmasını temsil etmektedir.

Fakat buna karşın tarihsel süreçte şeyhülislamlar tarafından ciddi ve etkili bir hukuki denetim yapılabildiğini söylemek de kolay değildir. Özellikle tayin ve azl yetkisinin padişahın olmasından dolayı şeyhülislamın padişahın eylem ve işlemlerini denetlemesi pek de yaygın bir şekilde hayata geçirilememiştir. Her ne kadar şeyhülislamın hal fetvaları bağlamında önemli bir denetimde bulunduğu öne sürülebilecekse de fiili durumda padişahların hal edilmesi için bürokratik elit tarafından mutabakata varılmasının gerekmesi bu fetvaların da karşılanması gereken şekli bir koşula indirgenmesine sebep olmaktadır.

Dolayısıyla Osmanlı Devleti'nde şeyhülislamlık makamının tesis edilmesiyle beraber dönemin koşullarının ilerisinde kabul edilebilecek şekilde iktidarın hukuk tarafından sınırlandırılmasının en azından teorik çerçevede benimsendiği ve hatta bu sınırlandırmanın belirli ölçüde kurumsallaştırıldığı söylenebilir. Fakat yine de şeyhülislamın fiili işleyişte bu misyonlarını tam anlamıyla yerine getirebildiğini söylemek pek de mümkün olmamaktadır.

KAYNAKÇA

- İslam Ansiklopedisi. Ahmet Akgündüz. 10. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1994.
- . *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*. Cilt 1, İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı, 2006.
- Akgündüz, Murat. “XIX. Asır Başlarına Kadar Osmanlı Devleti’nde Şeyhu’l-İslâmlık”. Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 1999.
- Akman, Mehmet. *Osmanlı Devletinde Kardeş Katli*. İstanbul: Eren, 1997.
- Aksoy, Mehmet. “Şeyhülisamlıktan Diyanet İşleri Başkanlığına Geçiş”. Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi, 1997.
- Arı, M. Salih. “Osmanlılar’da Şeyhülisamlık Müessesesi”. *Yüzünyü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 1/1 (1994): s. 170-178.
- Aslan, Nasi. “Klasik Dönem Ceza Kanunnâmeleri Bağlamında Osmanlı Hukukunun Şer’iliğı Üzerine”. *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 3/2 (2003): s. 17-44.
- Avcı, Mustafa. *Türk Hukuk Tarihi Dersleri*. Konya: As Atlas Akademi, 2017.
- Aydın, M. Akif. *Osmanlı Devletinde Hukuk ve Adalet*. İstanbul: Klasik Yayınları, 2014.
- Aydın, Mehmet Akif. “Osmanlı’da Hukuk”. *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, Der. Ekmeleddin İhsanoğlu, İstanbul: İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi (IRCICA), 1994.
- Berber, Emre. *İnsan Haklarının Yüğü*. İstanbul: On İki Levha Yayınları, 2018.
- . “Kabile Sistemi Ekseninde Medine Vesikası ve Yeni İslam Toplumunun Sosyo-Siyasal Niteliğı”. *Türkiye Adalet Akademisi Dergisi*. 26 (2016): s. 461-492.
- Bulut, Mehmet. “Osmanlı Devletinde Dini Teşkilatlanma ve Yaygın Din Eğıtimi”. *Diyanet İlmî Dergi*. 35/2 (1999): s. 101-116.
- Canpolat, İbrahim. “72 Numaralı Mühimme Defterinin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi (s.160-320)”. Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi, 2014.
- Cihan, Ahmet. *Reform Çağında Osmanlı İlmîyye Sınıfı*. İstanbul: Birey Yayınları, 2004.
- Cin, Halil ve Ahmed Akgündüz. *Türk Hukuk Tarihi*. İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı, 2011.
- Cin, Halil ve Gül Akyılmaz. *Türk Hukuk Tarihi*. Konya: Sayram Yayınları, 2014.
- Çiçek, Fatih. “69 Numaralı Mühimme Defterinin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi (s. 169-336)”. Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi, 2011.
- Çuluk, Sinan ve Yılmaz Karaca. *Osmanlı Arşivi’nde Şeyhülislam Fetvaları*. İstanbul: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 2015.
- Demirbağ, Hacer. “509 Numaralı Afyon Şer’iyye Sicili’nin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi”. Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi, 2007.
- Dursun, Davut. “Osmanlı Devleti’nde Din-Devlet İlişkileri Üzerine Bazı Notlar”. *Osmanlı: Teşkilat*, Der. Güler Eren, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999.
- Düzdağ, Mehmet Ertuğrul. *Őeyhülisâm Ebussuud Efendi Fetvaları Işığında 16. Asır Türk Hayatı*. İstanbul: Enderrun Kitabevi, 1972.
- Efendi, Hezarfen Hüseyin. “Telhis’ül-Beyan Fi Kavanin-i Al-i Osman”. *Paris Bibliotique National*.
- Ekinci, Ekrem Buğra. *Osmanlı Hukuku: Adalet ve Mülk*. İstanbul: Arı Sanat Yayınevi, 2008.
- Elmas, Aykut. “Hal’ Fetvaları Işığında Osmanlıda Şeyhülislamın Siyasi Konumu”. Yüksek Lisans Tezi, Karadeniz Teknik Üniversitesi, 2018.

- Emiri, Ali. "Meşihat-ı İslamiye Tarihçesi". *İlmiye Salnamesi*, Der. Seyit Ali Kahraman, Ahmed Neziha Galitekin ve Cevdet Dadaş, 267-279, İstanbul: İşaret Yayınları, 1998.
- Ertürk, Mustafa. "Kayseri'nin 13 Numaralı Şer'îye Sicili". Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi, 1994.
- Fendoğlu, Hasan Tahsin. *Türk Hukuk Tarihi*. İstanbul: Filiz Kitabevi, 2000.
- Heyd, Uriel. *Studies in Old Ottoman Criminal Law*. Oxford: Oxford University Press, 1973.
- İslam Ansiklopedisi. Mehmet İpşirli. 39. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2010.
- Karal, Enver Ziya. *Osmanlı Tarihi*. Cilt VII, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1995.
- . *Osmanlı Tarihi*. Cilt VIII, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2007.
- Karataş, Abdullah Vefa. "Divan-ı Hümayun ile Paşa Divanının Karşılaştırılması – Manisa Şehzâde Sarayı Divanı Örneği". *Adalet Dergisi*. 62-63 (2019): s. 235-264.
- . "Türk Hukuk Tarihi Açısından Kul Sistemi". *Yıldırım Beyazıt Hukuk Dergisi*. 2020/1 (2020): s. 153-188.
- Karatepe, Şükrü. "Osmanlı'da Din-Devlet İlişkisi". *Osmanlı: Teşkilât*, Der. Güler Eren, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999.
- Kaydu, Ekrem. "Osmanlı Devletinde Şeyhülislamlık Müessesesinin Ortaya Çıkışı". *Atatürk Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi*. 2 (1977): s. 201-210.
- Kılıç, Ümit. "İlmiye Teşkilatı". *Osmanlı Teşkilat Tarihi*, Der. Tufan Gündüz, Ankara: Grafiker Yayınları, 2012.
- Kılıncı Ahmet ve Davut Yıldırım. "Tanzimat Dönemi Dualist Hukuk Yapısının Şahsa Karşı İşlenen Suçlara Yansıması". *Necmettin Erbakan Hukuk Araştırmaları - Kamu Hukuku*. Der., Nuran Koyuncu ve Abdülkadir Yıldız. Konya: NEÜ Yayınları, 2021: s. 171-229.
- Masud, Muhammed Khalid, Brinkley Messick ve David S. Powers. "Müftüler, Fetvalar ve İslâm Hukukunda Yorum". Çev. Gökçe Çataloluk ve Sercan Gürler. *İÜHFİM*. LXIV/1 (2006): s. 309-358.
- Mumcu, Ahmet. *Osmanlı Devleti'nde Siyaseten Katl*. Ankara: Phoenix Yayınları, 2017.
- Ortaylı, İlber. *Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi*. Ankara: Cedit Neşriyat, 2008.
- Örsten, Seda. "Osmanlı Hukukunda Fetvâ". Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, 2005.
- Pixley, Michael M. "The Development and Role of the Şeyhülislam in Early Ottoman History". *Journal of the American Oriental Society*. 96/1 (1976): s. 89-96.
- Reyhan, Cenk. "Osmanlı Devleti'nde Siyasal İktidar ve İlmiye Sınıfı". *Amme İdaresi Dergisi*. 32/3 (1999): s. 75-83.
- Sarıkoçlu, Ekrem. "Şeyhülislamlık Makamı". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 5 (1982): s. 197-218.
- Şakir, Hacı. *Fetâvâ-yı Şerîfe*. Kahire: Matbûa-i İctihâd, 1320.
- Şengür, Sabiha. "153 Numaralı Edirne Şer'îye Sicili (H.1164-1170/M.1750-1756)". Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi, 2007.
- Şentop, Mustafa. *Osmanlı Yargı Sistemi ve Kazaskerlik*. Ankara: Kadim Yayınları, 2021.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1965.
- . *Osmanlı Tarihi*. Cilt 2, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1988.
- . *Osmanlı Tarihi*. Cilt 3, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1988.
- Üçok, Coşkun, Ahmet Mumcu ve Gülnihal Bozkurt. *Türk Hukuk Tarihi*. Ankara: Turhan Kitabevi, 2015.
- Yakut, Esra. *Şeyhülislamlık: Yenileşme Döneminde Devlet ve Din*. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2005.
- Yıldırım, Ömer. "1797-1798 Yıllarına Ait Tokat Şer'îye Sicilinde Yer Alan Belgelerin Sosyal ve Ekonomik Yönden Tahlili". Yüksek Lisans Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, 2007.